

Проф. Лазо М. КОСТИЋ

**О ЗАСТАВАМА
КОД СРБА**

Историска разматрања

**ИЗДАЊЕ ПИШЧЕВО
МИНХЕН 1960**

ПРЕДГОВОР

У својој архиви имао сам неке, случајно сакупљене, податке о српској застави и српским знамењима уопште. Те белешке су стојале са хиљадама других необрађене и чекале свој евентуални дан.

Он је дошао пре него сам се надао. Кад је «Српска Мисао» у Аустралији, на мој предлог, прихватила да штампа студију проф. Ал. Словјова «Историја Српског грба» и кад је та књига изашла, почео сам да размишљам да ли није погодно време да се она допуни са студијом о другом српском амблему, о српској застави.

Питање грба ја не бих, разуме се, могао никад да обрадим; за то је потребно солидно знање наше и византиске историје, као и сфрагистике уопште. Што се заставе тиче, она је стара једва нешто преко сто година; и њен постанак и њено ширење по свим српским земљама више су национално-политички него строго историски феномени. Уколико и јесу историски, они претпостављају знање наших политичких прилика и наших националних борба, националних стремљења за последњих сто година и неколико деценија. Ту се опет један странац не би никад могао да снађе. Ја сам скоро половину тога доба лично, чак већи део најинтензивније, преживео, а цео период прилично проучавао, тако да овај рад не претставља за мене неке несавладљиве тешкоће.

Тешкоћа несумњиво има, али оне долазе услед оскудице извора. Овај рад се далеко боље и потпуније може обављати у земљи него у иностранству. За илустрацију би се морале прегледати старе новине, сви могући часописи, стенографске белешке парламената, разни реферати, календари итсл. Свега тога у туђини нема.

С друге стране, у земљи је немогуће и помислити на публикување оваког рада, чак кад би га написао неко други, као што се није могло помислити на публикување рада проф. Словјова. Он је имао срећу да га тамо напише и пренесе у иностранство.

Морам признати да сам и ја имао среће у набавци материјала и грађе више него сам се надао. Тражио сам их свуда и нисам жалио средстава да до њих дођем, тако да овај рад долази пред читаоца заокругљен и употпуњен. Имаће у њему података не само непознатих нашем просечном емигранту, него и самим интелектуалцима. Имаће и таквих који су у земљи непознати.

Али, да су чак и познати, требало их је покупити, кредити и систематисати. Да то није тако лако, види се по томе, што је оно досад пренебрегнуто.

Посебних студија о српској застави једва има. Ја их не знам ниједну. Чак у Народној енциклопедији СХС, изашлој између два рата у редакцији проф. Станоја Станојевића, нема засебног чланка њој посвећеног.

Ипак је то национални символ којим се неколико генерација одушевљавало, и знамење под којим се гинуло и за које се гинуло.

У току рада сам увидео да изолирано проматрање само српске заставе не решава проблем и не доводи циљу. Требало је утврдити што јој је претходило и што јој је следовало. Јер су Срби и пре своје заставе употребљавали сличне знаке, а и после ње. Зато сам у току рада употпунио тематику и делу дао наслов: «О ЗАСТАВАМА КОД СРБА». Читаоци ће сместа увидети оквир и план овога рада.

Следује поднаслов «Историска разматрања». Не мора се под историјом разумевати древност; историја је и оно што се збило средином или крајем прошлог века, чак и оно што се збило почетком или средином овог века. Историја је прошлост, а не увек древна прошлост.

Нису се могле избећи ни језичне експликације, ни напомене о пореклу и значају застава уопште. Без свега тога рад не би био потпун.

А сем чисто историских консидација има помало и фолклорних. Узете су у помоћ и народне песме да се види како су заставе и знамења претстављали наши певачи, а тиме и наш примитиван свет.

Његош је увек и у свему допуна народних песама, њихов највећи успон и најсавршенији облик; није се ни он могао мимоићи у овим истраживањима.

Уопште, све што је у вези са народним знамењима овде је покупљено ако се на то наишло. Има тога још, рекли смо; има десет и двадесет пута толико. Али су овде сви проблеми бар дотакнути, и дат је оквир да се они уврсте у створене категорије, да се дело шири, не мењајући му структуру. То ће учинити други, бољи од мене. Но њима ће овом књижицом ипак бити мало олакшан посао. Мени није био олакшан ни од кога.

С обзиром на наше издавачке прилике није било могуће дати нешто обимније. Чак, кад је рукопис био готов, морало се приступити његовом скраћивању и сажимању. При томе су многе ствари испале, и залуд су сакупљане. Нису оне биле од неке принципијелелне важности, али као детаљи и примери били су интереснатни. Књига би уз њих била занимљивија.

Јер ова књига се издаје приватно, тј. на дуг, без ичије материјалне помоћи, без ичије подршке, без ичијег благослова. Учинио сам један тежак и смео експеримент да сам нешто издајем, јер имам мноштво рукописа а издавачке прилике у САД и у Канади јако су ограничене.

Ово штампам у Немачкој где кажу да је јефтиније, што у ствари није. Али је мени ближе и знатно мањи су трошкови дотура књига до мене. Штампам у свега 750 примерака. Ако се прода 500, трошкови су намирени. Ако се прода све, може се одма издати и нека друга књига. Али, за то нема ни најмање изгледа.

Наш свет даје заиста за свашто, и стално се на њега апелира. Али за књиге даје најмање, чак ни за књиге од којих може да зависи у једном моменту неки важан српски интерес. Поред толико богатих Херцеговаца, не нађе се ниједан да помогне објављивање дела о Босни и Херцеговини, која би имала да садрже последње речи науке. Ја могу да жртвујем неколико хиљада сати да то обрадим, али не могу и хиљаде долара да то издам. Просто зато што их немам. И ово што радим, све радим цабе и без икакве накнаде трошкова.

Захваљујем свом драгом колеги, унив. доценту д-ру Ђоки Слијепчевићу, који ми је помогао око коректуре итд.

Излазим на јавност са једном темом која има широк интерес. Ако с њом не продрем, са другима ћу знатно мање. Од ње зависи даље штампање мојих књига у Немачкој.

На Ваведење 1959.

Швајцарска

Л. М. Костић

I. О ЗАСТАВАМА УОПШТЕ.

I

Реч «застава» наводи Лиречек међу осталим изразима који су се у старој српској држави употребљавали за војна знамења. Не једино, и не најчешће; можда чак врло ретко и изузетно.

Свакако ће се у Рјечнику старина српских од Ђуре Даничића моћи утврдити колико је честа била употреба те речи у средњовековној српској држави. Ја тај Речник немам код себе (као ни Вуков).

Франц Миклошић, у свом Етимолошком речнику словенских језика (на немачком), каже да је застава новословенска реч. Првобитна словенска, старословенска, та реч није. Стари Словени су говорили знаме, знаменије, што долази од глагола знати, разазнавати, распознавати. Јер су се по заставама одреди познавали.

И заиста, у савременим словенским језицима реч застава је исто тако изузетна као у старом српском језику. Лексикографски се још наводи, али се канда практично не употребљава.

У руском језику реч застава обележава нешто друго (улаз у град, градски торањ, стражу нарочите врсте итд.). Ако се некад под тим називом и разумевало какво знамење, данас то није случај. Данас се то зове знамја или флаг. За црвену заставу се каже красноје знамја (орден краснаво знамењи), итсл.

У ческом се каже прапор или прапорец, застава веома ретко. Интересантно да су Руси имали војни чин прапоршчика, нешто између официра и подофицира; одатле је узет у војсци комунистичке Југославије израз заставник. Али се у руском сама реч прапор давно већ изгубила.

У украјинском језику, међутим, одржала се. Тамо се за заставу каже само прапир.

Пољаци употребљавају дериват од старије словенске речи хоругва, која се налази и у Слову о пуку Игорову. Лингвисте мисле да је преузета из монголског језика, где оронго значи застава.¹⁾

Код Словенаца несумњиво постоји реч застава, јер њихова химна почиње речима «Напреј застава славе. ...»

Али се та реч код Срба није одржала у данашњем смислу, после пропасти старе српске државе. Не знам где је тињала и како је васкрснула; мислим преко Војводине.²⁾ У нашим јужним крајевима, у Боки, Црној Гори и Херцеговини, није била позната, а тешко и у Србији и Босни.

1) E. Bernecker, Slavisches Etymologisches Wörterbuch, Heidelberg 1908, s.v.

2) Лукијан Мушицки, Бачванин, употпебио је реч застава у једној оди писаној 1816 Вуку Стефановићу, Сербљину од Сербљина: О почетку ополченија Сербља против турских даија. 1804). У тој поеми вила бодри српске јунаке да нападну Турке. И онда:

Тронути њеним искреним гласом, сви
В полк благородниј, честну под заставу,
За име, чест и славу рода,
Земље за сладку слободу лете.

Али у истој песми, само једна строфа пред овом (18. строфа) употребљава Мушицки и старосрпски (првобитно свакако грчки) израз хоругва. Вила на крају каже Србима да ће као успех њихових подвига:

Вам крестозрачне вејаће хоругве,
На гордим стенам зиданим прадеди.

Крестозрачне хоругве, то су крсташи барјаци. Оне ће се вејати кад победа наиђе на «гордим стенама» који су прадедови зидали. Стене се не зидају; под стеном он разуме град. Стари српски градови ће, према архимандриту Лукијану, опет бити окићени крстоносним заставама, а то ће обележити победу над некрстом. (Стихови су преузети из Антологије старије српске поезије, издање Матице српске Нови Сад, 1953, у редакцији Младена Лесковца).

Још је 1694 г. патријарх Арсеније Чарнојевић примио на знање и благословио постављење хаџи Радована Хајваза за «капетана и заставника» у вароши Суботици; то постављење су извршила «немачка господа.» (Душан Ј. Поповић, Срби у Војводини, књ. II. Нови Сад 1959, стр. 341).

Сама реч «застава» није била народу непозната, али је имала друго значење. У народним песмама застава значи «место надно стола, према горњем челу» (вид. изос. Војислав Ђурић, Антологија народних јуначких песма. СКЗ Београд 1954, Речник). То је прочеље, где такође седе знатна лица. То је истакнуто место. У песми «Кнежева Вечера», кнез Лазар слави Славу «у Крушевцу, мјесту скровитоме.» Он је сам «Сву господу за софру сједао Сву господу и господичиће.» У песми стоје којим редом је свакога одређивао да седи:

У заставу војводу Милоша.

Ради се о никоме мањем него о Милошу Обилићу, коме је те вечери честити Кнез и напио.

Реч је несумњиво словенског и српског порекла, али у данашњем значењу наш народ је није употребљавао; садашње значење морао је да научи, скоро књишки.

Интересантно је да су ту реч, као и толике друге, Маџари преузели од Словена. Они кажу за заставу засло, а акузатив је заслот и заслајат! Несумњиво преузета од тамошњих Срба. (Док Румуни кажу: стег, стандард и прапуре. Они су преузели украјинску одн. првобитно руску реч. а реч застава немају).

Свуда се иначе код нас употребљавала реч «барјак», која је турског порекла али уопште усвојена код Срба. И у Првом устанку се говарило о барјаку, и у Црногорској држави су постојали барјактари (а не заставоноше), и у свим пределима под Турцима. Селећи се из Турске, Срби су и тај израз собом понели.

У речнику турског савременог језика застава се зове: санџак, **барјак**, алем. Све смо те речи ми усвојили, али за различита значења. Носилац заставе се зове турски санџактар или **барјактар**. Према томе ми нисмо преузели од Турака сам назив барјак, већ и термин заставоноше (што није било неопходно). Несумњиво су тако обележљвани носиоци турских знамења. Турски су одреди често носили заставе кроз наша насеља, вршећи разна

недела: реч барјактар мора да је застрашивала, али такође импонирала. (Јер је иначе не би Црногорци званично преузели; слично су преузели и реч сердар).

Пошто је скоро цео српски народ био под Турцима и ту вековима остао, и пошто су Срби једва видели друге стегоноше до турских, то је разумљиво да су и њихове називе примили. Ако је дотле и постојао (а свакако је постојао) неки српски назив, он је морао бити забатаљен.

На Приморју се говорило још и бандијера, чак чешће него барјак. То је италијанска реч у најчишћем облику.³⁾

У старо време се под бандијером називао «одређен број војника сакупљених под једним знамењем» (Италијанска енциклопедија, суб воце). Многи други називи заставе (можда и сама та реч?) имали су првобитно овакво значење.

Доцније, после дефинитивног усвојења данашње српске заставе, почела се употребљавати и реч «тробојница». То је директан превод италијанске речи триколоре. Реч је италијанска, али се употребљава и у француском. Говорећи о италијанској тробојници, Енциклопедија италијанска пише: «Као све друге тробојнице, италијанска тробојница је варијанта заставе Франциске револуције».

У свим језицима постоји више наречења за платнене знаке државе и народа. Но једно је ипак доминантно, «нормално», употребљава се најчешће. Па и тај један **доминантан израз** није увек исти; у једном периоду времена преовлађује један а у другом други израз. Тако је код нас до пре сто година био доминантан израз барјак, а сад застава. Трећа реч, стег, специфицирала се у току времена и означаје само одређену врсту заставе (командантске стандарте).

3) Познато је да се Дубровчанима предбацује да су «сете бандијере», што значи да употребљавају «седам застава», да имају увек спремних седам застава па вешају ону коју тренутак изискује (час турску, час мацарску, час Напуља, Млетака итд.). Ово је изведено из заставе њихове слободне републике, која је имала лик Светог Влаха и обележје SB, што значи Sun Blasio или Свати Влахо. То «СБ» непријатељи Дубровника су читали као «сете бандијере»; она сама оличавала свих седам!

Реч застава је добила данас и официјелан карактер, који има своју основу у земаљском Уставу и у војним законима (говори се о заклетви под **заставом**, напуштању **заставе** итд.)⁴⁾ Тај израз се не може више никаквим другим замењивати и модификовати. Зато се и овде конзенквентно употребљава.

II

Данас се реч «застава» употребљава метафорички и алегорички у свим језицима света. Можда код нас још чешће него другде. Видели смо доле у аднотацији како се алегорички употребљава код војске. У публицистици још у безброј варијаната.

Ми смо их почели били сабирати, наводећи свуда извор одакле је податак црпен. Али је испало много страна, па смо тај део избацили из дефинитивног текста. Овде ћемо само сумарно попоштогод пренети.

Сулејман-паша пише Порти 1804: **«Пошто су Срби подигли устаничку заставу ...»** Бертолд Куниберт пише: **«Сукоби са Турцима принудише Милоша да подигне пре одређеног времена заставу устанка»**. ... Војислав Ђурић пише да је Св. Сава био **«символ националне независности, застава отпора турским поробљивачима...»** ЈНО у Лондону упозорава 1947 председника САД Трумана да је **«српски народ први на Балкану дигао**

4) Реч«застава» је постала терминус техникус у војсци, али је ту, као што се горе види, добила и нека алегорична значења, несумњиво преузета са стране. Тако се у Немачкој, а јамачно и код нас, каже *Fahneneid* — заклетва застави, и *Fahnenflucht* — бегање од заставе. Заклетва се заиста врши под заставом, она је неопходан реквизит заклињања. Сећам се да се спомиње и у тексту војничке заклетве. Ја сам тај текст заборавио (уколико сам га икад напамет знао), али ми је кап. Вуксан Чукић потврдио да она завршава овим речима: «И да војничку заставу никад и нигде нећу изневерити.» Онда долази позивање Бога за сведока («Тако ми Бог помогао»). Разуме се да су те речи сесвим симболичне, да застава овде претставља целу државу и њену војну силу. Праву заставу ће војни обавезник једва да види у рату; њу имају само пукови, па ни ту не сви. А бежање од заставе значи бежање од одреда који под заставом војује. То је остало из доба кад се под заставом вршило окупљење војника, чак и пре опште војне обавезе, и у самим најамничким војскама. Могао је неко да ступи или не ступи под једну заставу, али је није смео напустити ако је и слободно решио да под њу дође. — Данас би требало да овај израз обележава бежање непријатељу, бег од једне заставе другој. Али се фактично под тим изразом разуме свако војно дезертерство, чак и одлазак кући или сакривање где било. Сваки је онај побегао од заставе који није више под њеним окриљем и спреман да за њу гине.

заставу слободе...» Јован М. Јовановић пише да су од I. српског устанка «Срби под Аустријом **носили заставу ослобођења**, а после она прелази у руке Срба из Србије...» Др. Урош Сеферовић каже у Детроиту 1959: «Бог је одредио да се ми, шачица српских синова и кћери, нађемо овде... у Америци, **и да овде у слободи прихватимо и широко развијемо борбени српски барјак ђенерала Драже Михаиловића, славни барјак слободарског, херојског Српског народа...»** На истом Конгресу др. Божидар Пурић каже: «**Под барјацима СНО има места за свакога...**» У Резолуцији са тог Конгреса апелује се «на све српске родољубе и борце» да приђу СНО и «**под њеном заставом поведу заједничку борбу свих Срба за част и слободу Српског народа...**» Ђока Марић говори на 16 Конгресу СНО у Канади: «**Ви сте досад држали високо српску заставу, а надам се да ћете то и у будуће...**» Милован Братић у Бразилији каже 6 септ. 1959: «Пре десет година, српски родољуби у овој колонији сврстали су се **под ову српску заставу и основали Српски клуб...**» Ђен. Бора Мирковић пише у Кан. Србобрану 27 авг. 1959 да је за време рата **заставу неваљалих** носио неки кап. Гоговић... Итд.

Ја имам још десетине примера, чак из стране, па онда комунистичке штампе Југославије итд. За илустрацију метафорског употребљавања овог израза довољни су и наведени примери.

Код песника је ова метафора такорећи хабитуелна, на стотине места би се могла наћи. То треба оставити за боља времена ако их доживимо.

Под заставом се разуме као што је речено и одред војске под њом сабране. То је канда првобитно значење овог израза у многим језицима, ако не и у свима. Опет данас метафоричко значење.

Један реликт тог значења видимо у чињеници одликовања војних застава. Ако се једна пуковска застава одликује, то је равно као да је одликован цео пук. Она репрезентира војни колектив.

III

Несумњиво порекло застава ми не знамо. Претпоставља се да су настале у ратовима. Колико историја досиже, ратови су вођени под неким знамењима.

Првобитна знамења су биле снажне животиње, насликане или уткане на некој врпци, неком платну, чоји, металу. Оне су замишљене била као амајлије које су имале да штите од непријатеља и да осугуравају победу.

Најчешће су илустрирани орлови. Њих видимо први пут у перзијанској војсци која се бори против Грка. А Римљани су после, под својим орлом, освојили скоро цео тада познати свет. За ту сврху су употребљавали свог, средоземног орла.

Од Константина почиње да се Крсту даје ово мистично значење (*In hoc signo vinces*: У овом знаку ћеш победити!). Турци га дају полумесецу. Итд.

Немачки научник Шпамер тврди да су и Немци веровали у те надприродне снаге и да су још у раном средњем веку приписивали сваку победу мистичном утицају заставе.⁵⁾

Боје испочетка нису играле неку улогу у знамењима нити су употребљаване. Тек доцније је свака застава била по могућству у другој боји. Али само једној: прва бојадисана знамења била су **униколоре**. Не само заставе, већ и све друге војничке ознаке. Тако су у 30 годишњем рату Валенштајнови војници носили војнички појас (фелдбинден) црвене боје, Швеђани зелене, немачки протестанти жуте.⁶⁾

И данас се каже «бела армија», «црвена армија». Бела је знак монархије, црвена револуционара. Ознака потиче још из доба француске револуције: ројалисти су носили белу кокарду, вође Јокобинаца црвену капу. Тај израз није створен у Руској револуцији; он је ту само примењен како су га историски догађаји већ били образовали.

Па и данас видимо по једну боју као ознаку разних околности у међународном саобраћају: жути барјак у лукама знак је карантине, црвени на

5) Franz Otto Spamer, *Illustrierte Weltgeschichte*, 1893-1898. VI Band. S. 272.

6) Alfred Gütlich, *Zur Geschichte der Fahnen und Flaggen*. Kolner Universitätsreden, Heft 37. Koln, 1939.

мору знак немогућности маневрисања брода, бели у рату или уопште у борбама знак предаје, итд.

Тек у IV веку се прелази на знамења од две боје, на **биколоре**, и то специјално на грбовима владара и великаша, а онда као ознаке држава (уколико су се тада државе могле уопште појамно одвајати од владалаца). У Немачкој су све државе постепено, а и у другим деловима Европе већина њих, добиле по две боје за своју ознаку. Те боје нису биле постојане; често су мењане и замењиване другима (сребро у злато, бео грб на црвеној подлози, после обрнуто итд.).

У Швајцарској је и данас огромна већина застави биколорна јер су заставе старе. Сам Савез има бео крст на црвеном пољу (то је била застава кантона Швиц, само што је тамо Крст и сад у углу, а код Савеза на средини заставе). Па и већина других кантона има заставе са две боје којима се фигуре адаптирају. Три боје су ретке, праву тробојницу има само кантон Нешател, попут француске али са белим крстом на врху црвене боје (дистанцирање од француске заставе, прилагођавање швајцарској). Кантон Во (са Лозаном као главним градом) има заставу од две боје: горе бела, доле зелена. На белој стоји написано, на француском црним словима: Слобода и Отаџбина. Пошто је то једновремено и грб Кантона, то овај натпис стоји и на казним заводима тога Кантона. И они су обележени са натписом: Слобода и Отаџбина!

Тек сасвим доцније појављује се **триколора**. Као што је већ речено, она је попутна појава Француске револуције. Било је неких претеча, али не довољно опредељених, несталних, без подражавања. Било је, кад су узму грбови у обзир, и четири боје. Али не чисте и једнаке боје.

Тек у Француској револуцији триколора триумфује и бива свуда опонашана (иако не одједном). «За новостворене државе — каже Гитих — три боје су као прописане». При томе се позива на Италију, Румунију, Бугарску, Белгију итд.; не позива се на Србију.

Три боје дозвољавају разне комбинације при сабирању ранијих делова једне државе; оне, без грба, могу да се примењују и у републикама; оне могу да буду и национална знамења независна од једне државе. Ми видимо у њима

те квалитете и мислимо да су они допринели општем усвајању триколоре у Европи (а делом и ван Европе).

IV

Практичан значај имају државне заставе (или заставе уопште) тек ван своје области, или на самим границама државе. У унутрашњости државе свака зна која је држава, и амблеми државни ту не чине никакву помоћ нити пружају неко сазнање.

Према томе, заставе су такорећи обавезне код војске кад она крене у рат, на лађама које плове ван територијалних вода једне земље, и на ваздухопловима. Али, пошто рат може наступити у свако доба, и пошто војска мора да зна под којим ће амблемима да се бори, то се, сасвим природно, војне заставе и у миру вију и износе. Више од тога чак, под тим заставама се полаже заклетва и метафорички се каже да је заклетва «положена застави.» Дезертирство се обележава као «напуштање заставе», «бежање од заставе.» — Пошто и лађе могу лако да пређу територијалне воде, које уосталом нису ни сасвим прецизно означене (треба се сетити спора између Исланда и Велике Британије последњих месеци, затим Индонезије и Холадије итд.), то је уобичајено да и све трговачке лађе носе заставу земље којој припадају. За ратне лађе ово важи а форциори: оне су и лађе и војне посаде. Оне и плове и рат воде.

У новије време, од појаве авиона, јасно је да су и они обележени сувереним знацима државе којој припадају, и то махом заставом (не грбом, што би исто тако било могуће). Авиони веома често прелазе границе сопствене земље, лете на «туђем ваздушном простору», и сваки од њих може доћи у ситуацију да то учини (вољно или невољно). И војни и цивилни ваздухоплови носе обележје државе којој припадају, и то редовно заставу.

Због свега овога истицање застава на лађама и авионима и њихова употреба у војсци су правно регулисани и међународноправно заштићени (од злоупотреба итсл.).

На међународним конференцијама се обично истичу заставе саучесника. Код дочека шефова држава или уопште државних гостију построји се неки

почасни одред војске при ступању на тло државе домаћина. Ма колики био тај одред (батаљон или, још чешће, чета) увек је војничка застава уз њега. Тиме се такође илустративно истиче земља на коју гост ступа и указује на заштиту која му се обећава као госту државе репрезентоване у тој застави. Ово није регулисано правним нормама већ спада у тзв. «Протокол»; обичајне, али ништа мање оабавезне узанце међународне праксе.

Заставе у унутрашњости земље имају само декоративан и илустративан карактер. Њима се не манифестује припадност некој држави као објективна чињеница, већ у најбољем случају лојалност према држави, наклоност, љубав итд. Све би то био случај кад би се заставе слободно вешале. Али се оне одређених дана вешају према обичају, често чак по наредби власти. Ко их извеси, не показује тим ништа; ко их не извеси, показује ренитенцију, или протест, или мржњу. Све се свело на пусту форму, на фарсу; понегде чак на олакшање полицији да проналази «антидржавне елементе». Честом употребом и диригованим истицањем застава, оне се обесвећују и лишавају свог значаја уопште.

Само у национално мешаним државама и слободним демократијама оне имају још увек демонстративан и декларативан карактер (не просто декоративан). Њима се испољава национални састав и национална припадност, важе као неко национално исповедање, често као акт демонстрације и протеста против власти. Кад се вешају на националне празнике мањине (као што су нпр. чинили Срби на Видовдан у Аустрији итд.), онда то истицање застава добива важно политичко обележје. Кад је у Аустрији неки члан владајуће куће обилазио државу, свако је користио, гдегод је смео, право да покаже коме народу тај крај припада. Али где је национална а не националитетна држава (етнички јединствена а не мешана), ту је истицање застава у овом приликама заиста безначајно.

II ЗАСТАВЕ У СРЕДЊЕВЕКОВНОЈ СРПСКОЈ ДРЖАВИ

I

Данашња српска застава није застава из периода Неманића, нити има са тим добом икакве **директне** везе (индиректне можда, као што ће се видети после).

Но у то доба су све војске носиле нека знамења, па је то несумњиво био случај и са Србима, који су тако често ратовали. Не да се замислити да су друге државе ратовале под својим знамењима а да Срби, неко време најмоћнији и најважнији, нису имали никакве војне знакове, већ да су наступали као руља.

За Косово имамо чак скоро аутентичне доказе. Константин Филозоф, познати научник са двора деспота Стефана, дао је у Деспототој биографији писаној 1431 (свега 42 године иза косовског боја) неколико података и о самом боју. Ту он пише (у преводу на савремени српски језик): «Уста кнез Лазар и пође на Турке. Бој се зби на месту које се зове Косово и би овако. **Војни људи су наступали један против другог са својим заставама...**» Тај детаљ је Константин ставио на чело излагања о боју. Јер су заиста заставе прве и ушле у бој и прве се виделе; војска им је следовала. Да су се заставе у рату носиле, имамо још доста доказа, нарочито посредних. Тако су војводе звати још и «стегоноше»; доказано је да су они носили »стјегове, хоругве, заставе. латински гонфалоне» (вид. Константин Јиречек, Историја Срба, III књ. 1923, стр. 125).

У IV књизи пише Јиречек (стр. 194) да су се и под српским деспотима »одреди борили под заставама».

На стр. 127 поменуте књиге пише Јиречек: «Није нам се сачувана старосрпска ратна застава. Није подробније описан стег краља Владислава, од црвене и плаве чохе, који је био чуван у Дубровнику». Заиста у опису његовом на новолатинском језику, који цитира Јиречек, боје су његово јасно одређене: црвена и плава (рубео ет блаво).

Али већ боје заставе из 1271 жупана Десе, сина краља Владислава I биле су црвена и бела.

Међутим, 1326 године тражио је Стеван Дечански преко једног овог посланства заставу од египатског султана и то жуте боје. Нагласио је да би се та застава употребљавала у ратовима.

О успеху тога посланства немамо никаквих података. Дечански не само не инзистира на бојама црвено-плавим, већ изречено тражи жуте. Речене боје нису се свакако још биле одомаћиле и прославиле да би се у сваком случају на њима инзистирало. А Дечански је имао неку предилекцију за жуту боју, чији узрок не можемо установити.

Стеван Душан као краљ имао је канда «бели барјак са црвеним двоглавим орлом.» Тако је каталонски географ Анђелино Дулсерт насликао српску заставу 1339 године. (Александар Соловјев, Застава Стефана Душана над Скопљем, Гласник Скопског научног друштва 1936, XV-XVI, стр. 345).

Као цар, Душан је «вероватно почео употребљавати и византиску царску заставу», поред осталих амблема византиског царства, пише Станоје Станојевић (Из наше прошлости, Београд 1934, стр. 80) Проф. Ал. Соловјов усваја ову тезу проф. Станојевића, али сматра да је Стефан Душан променио боје византиске амблематике, која је имала златан крст на црвеном пољу, док је Душан Силни имао сребрн (бео) крст на црвеном пољу. (Ал. Соловјов, Историја српског грба, Мелбурн 1958, стр. 31). Такве су боје српског грба од XVI века, док о ранијем добу нема податка. Проф. Соловјов преподставља да је измену учинио Душан Силни.

У манастиру Хилендару чува се једна застава, за коју се тврди да је Душанова; (то тврде у манастиру, међутим наука је јако резервисана и до данас није усвојила ову претпоставку). Она је зелена, али има и делове црвене свиле. Има горе и доле две зелене пруге, но и по један мали крст. Облика је троугластог.

Као што се види, и оно мало оскудних података о српској застави средњег века не слаже се између себе. Појављују се разне боје. Али, ако изоставимо тражњу заставе жуте боје од Дечаског, за коју није утврђено ни да ју је добио, и ако пређемо преко зелено-црвене заставе «Душанове», која је јако сумњива, остаје као сигурно, и документима потврђено, да су боје српских

државних амблема средњег века биле бела и црвена, а можда и плава. Прве две сигурно.

Овде се наводе своје, аутохтоне, заставе српских владара, начињене према њиховим жељама и у време које су они сматрали за прикладно, за циљеве које су сами утврдили.

Само потпуности ради споменућемо сад и туђе заставе српских средњевијековних владара. Тако саопштава однекуда Ристо Драгићевић у (хрватској) Енциклопедији Југославије (II, 444) ово: «Зетски краљ Михаило добио је 1078 од папе краљевску круну и ратну заставу, а Иван Црнојевић је, због помоћи коју је указао Млечићима приликом турске опсаде Скадра, добио 1474 разне дарове од Млетачког сената, па и једну ратну заставу.»

Разуме се да Драгићевић те владаре не сматра Србима, још мање српским владарима. А заставе заиста нису биле ни по ком критерију српске.

II

Поред историских извора имамо још помена о српским војним заставама на Косову у народним песмама. Оне не описују никакав војни подвиг Срба пре Косова, али зато о Косову има сијасет народних песама.

Кадгод народни певач говори о Косовској битци спомиње и барјак који је ишао испред Срба и који је носио најмлађи Кнежев шурак Бошко Југовић. Изгледало би да је био само један општи војни стег за целу српску војску; нису га имали посебни одреди. Али се и у песми Мусић Стеван говори о још једном барјаку који се на Косово носи. Стеван Мусић је био сестрић кнеза Лазара. Народни певач је сматрао канда ратну заставу као државно знамење које проистиче из околине владара и само њему најближа лица могу да га носе. Стег репрезентује државу, и само поглавар државе чува стег и означаје његовог носиоца. У патријархалној држави средњег века, владар је тим одликовао своју најближу родбину. Тако нешто канда мисли народни певач.

Најбоље ће се приказати гледиште српског народног певача о косовским заставама ако се те песме директно цитирају.

Опште је позната песма «Цар Лазар и Царица Милица». «Царица» моли «цара» пред сам одлазак на Косово да јој остави неку «мушку главу» да би преко ње са царем општила кад овај буде на бојишту. Цар је пита кога би желела. Она хоће најмањег брата Бошка.

Тада рече српски кнез Лазаре:
«Госпо моја царице Милице,
Када сутра бијел дан осваке,
Дан осване и сунце огране,
И врата се отворе на граду,
Ти ишетај граду на капију;
Туд ће проћи војска на алаје:
Сви коњици под бојним копљима,
**Пред њима је Бошко Југовићу,
И он носи крсташа барјака;**
Кажу њему од мене благослов:
Нек да барјак коме њему драго,
Па нек с тобом код двора остане.»

Она је послушала «цара», и виде војску при излазу из града: Пред њима је Бошко Југовићу,

**На алату, вас у чистом злату;
Крсташ га је барјак поклопио,
Побратиме, до коња алата.**

**На барјаку од злата јабука,
Из јабуке од злата крстови,
Од крстова златне ките висе,
Те куцају Бошка по плећима.»**

Сестра му преноси Кнежев благослов и поруку. Он, разуме се, неће ни да чује:

«Иди, сестро, на бијелу кулу,
А ја ти се не бих повратио,

Ни из руке крсташ барјак дао
Да ми царе поклони Крушевац...»

У песми «Слуга Милутин», овај после битке долази рањен у Крушевац и излаже «Царици» бојну ситуацију. Све је скоро изгинуло, поименце сви војводе и добри јунаци, између осталих и осам Југовића са својим оцем:

«Још остаде Бошко Југовићу,
Крсташ му се по Косову вије,
Још разгони Турке на буљуке,
Као соко тице голубове.»

Толико сам нашао о Бошку Југовићу. Сад да пређемо на Мусића Стевана. Он се спрема за рат, за Косово. Његов верни слуга Ваистина чини припреме за сутрашњи полазак. Износи све што је потребно:

И изнесе крстат свилен барјак,
На коме је дванаест крстова,
Сви дваваест од чистога злата,
И икона Свегога Јована,
Крсно име Мусића Стевана,
Прислони га уз господског двора ...»

После они обадва:

Уседоше два коња витеза,
Разавише крстате барјаке,
Ударише бубњи и свирале,
Дигоше се Богом путовати.

Да се овде ради о чистој фантазији народних певача, више је него јасно. Ови подаци немају апсолутно никакав историски значај. Већ сама реч барјак је турска, из покосовског доба. Њу нису могли употребљавати у Лазаревом Крушевцу. Затим није баш сигурно да ли је Лазарева застава имала крст. Византиска застава га је имала, то је јамачно. Проф. Соловјов наводи у својој Историји српског грба (Мелбурн 1958) две слике те заставе (стр. 53). То је

била традиција Византа, инаугурисана од Константина, коме је под тим знаком била проречена победа. Ту традицију продужује и данашња Грчка као «наследник Византије.» (на њеној застави се запажа у углу крст). Цар Душан је такође као пресумптивни прејемник Византиског царства, као цар, увео и византиску крстату заставу. Пре њега нема података да је један српски владар имао крсташ-барјак. После њега такође не. То би била скоро узурпација царства. Сад, Лазар јесте «цар» према народној песми, али не према историској стварности. Вероватно му је и тај царски реквизит народни певач доделио.

Иначе не треба заборавити да до Косова Србија није водила ратове са некрстом сем краткотрајне епизодне битке на Марици и да неко трајно обележје крста, које би било нормално и разумљиво за борбе са некрстом, није постојало за Косовску и Лазареву Србију. Народни певач, који је песму испевао неколико векова иза Косова, медитирао је у свом времену: Није могао замислити да се борба између Крста и некрста може водити друкчије него у знаку Крста и под знамењем Крста. Отуда облигатан крсташ барјак.

По један мали крст се налазио на српском грбу, а овај опет на застави. То је ипак нешто друго: тај крст се једва и види а никако не намаће на такој застави. По њему се заставка не може назвати крстатом. Крстат-барјак (или крсташ-барјак) је таква заставка на којој крст доминира заставом и види се чим се она види, запажа се чак више и јаче од заставе саме. Платно које заставу чини само је подлога да се крст навезе и читује.¹⁾ Крст је «знаме» и једино што се хоће истаћи. Такве заставе нису могле да се носе према Хришћанима и њиховим војскама.

Маколикогод да је «крсташ-барјак» плод песничке маште српског народа (не појединог певача), интересантно је како се он замишља. Крст на застави није један, већ их је више. Они некако извиру из јабуке на барјаку Бошка Југовића, вероватно у свим правцима. По свој прилици их је певач замислио

1) У католичкој цркви се под «крсташем барјаком» (Kreuzfahne) разуме црквена заставка (рипида), чија се мотка завршава крстом, а друга, попречна мотка, при врху чини такође крст са вертикалном, и од ње се спушта платно. Оно не мора да има крст; напротив редовно садржи икону. (Lexicon für Theologie und Kirche, Herder, III Band, 1931).

четири (док би јабука била у средини), јер из сваког крста виси по једна реса (кита). Значи да оваки крст иде са средине (од јабуке) до ћошка заставе. — На барјаку Стевана Мусића су 12 крстова и једна икона. Како су крстови распоређени, не можемо дослутити. Овај певач је имао више фантазије него онај о Косовском боју, и био је по природи хиперболичан.

Кадгод се чује реч «крсташ-барјак», човек замишља да је то застава са једним огромним крстом, само једним, као што је и данас у Швајцарској, у Шведској, у Финској итд. Ако се број крстова повећа, не постиже се ту и већа оданост Крсту, боље хришћанство. Али наш човек не може ада не претера..²⁾

О бојама заставе не говоре певачи, сем што су везови од злата. То је јасно: какви би друго могли да буду у царевој застави? Значи да су жуте боје. Али каква је подлога, основа барјака, на којој су крстови и јабука везени? То певач није казао и ми се можемо само домишљати.

Колико је фантазија песникова била велика, нека докажу и стихови по којима Бошко Југовић најдуже остаје у животу иако иде са барјаком испред целе војске; крсташ га је сав обавио («поклопио»), а он ипак са њим «разгони Турка на буљуке.»

Ово су врло лепе песме, али сасвим романтичарске.

2) У Гласнику Српске православне цркве за јули 1959 налази се на насловном листу слика новоподигнутог манастира Јовање на Овчару снимљена после освећења. Ту се види Патријарх у орнату итд., и свега један барјак са крстовима. Види се у ствари мало више од горње половине тога барјака. На врху је један ред од три крста (у средини усправно а са стране косо), затим два једнака усправно, онда три усправна од којих је онај у средини знатно већи; четврти ред се једва назире, он је канда једнак другом, а пети првом. Према томе на тој застави има 13 крстова, а можда и 12. У Србији су се заиста највише очували крсташи-барјаци. Читао сам једном у комунистичкој штампи жалбу како их носе у Подрињу још увек у сватовима.

III ПОД ТУЋИМ ЗНАМЕЊИМА

I

Срби су служили и у туђим војскама, следствено и под туђим барјацима. Прва два-три века иза губитка своје државе они се налазе у веома јаким одредима у турској ордији, било као редовна војска, или као јаничари, мартолози итд. Разумљиво је да се бију и под турским барјаком. Али, ако изузмемо оне Србе који су примили ислам, који су се «потурчили», а то су били у првом реду јаничари, сви су остали Срби гледали у турској застави туђу заставу, и, мада под њом војују, не војују срцем за њу. У чисто српским одредима ње нема, а ђаур није никад барјактар, нити се то да замислитн.

Већ је сасвим друкчије у хришћанским војскама, а то су војске Млетака и Аустрије одн. Беча. Мада њихове заставе нису српске, оне су хришћанске; најчешће имају знак крста, и Срби их присвајају као да су њихове. Они се не само са заносом боре под тим заставама, већ сматрају као нарочиту част да се једном Србину повери улога барјактара, чак да се чисто српским одредима додели таква застава.

Зато су Срби рађе служили у покретној војсци него као посаде градова или као милиција. Барјак је био символ покрета, а само покрет је могао да донесе ослобођење српске територије, коју су били привремено напустили и за чији повратак, чију слободу се боре.

Ево шта о томе пише проф. Душан Ј. Поповић за почетак XVIII века у Аустрији, где се тек после Велике Сеобе нашла знатна маса Срба: «Срби су, изгледа, радије ступали у војску, **под царске барјак** верујући да то значи да ступају у регуларну војску... Барјак им се наине чинио као синоним војске. Одмах по Великој сеоби тражили су да и **њихови одреди имају барјак**, па је Дворски ратни савет издао наредбу да се њиховој жељи изађе у сустрет. **На сабору у Баји донели су Срби, између осталог, одлуку како треба да изгледају њихови барјаци...**» (Д. П. Срби у Војводини, књ. II, 1959, стр.97).

Много жалимо што проф. Поповић не износи овде датум сабора у Баји и опис тога изгледа заставе који Срби сами пројектују, уколико га је он имао. Из њега би се могли јамачно извести многи интересантни закључци. По

стилизацији цитираних речи г. Поповића, то би имали бити барјаци аустријских одреда састављених искључиво од Срба.

Спомињу се у то доба у аустриској војсци многи Срби барјактари (нпр. Ђуко Печански, Сава Продановић, Вук Исаковић,

Михајло Продановић, Радован Хајваз капетан и заставник Суботице, (вид. речену књигу Душана Поповића стр. 109, 167, 174, 175, 341 итд.). Но није увек јасно ради ли се о чину заставника (нешто између подофицира и официра) или функцији, стварном носиоцу барјака испред војске.

У народној песми «Бој на Донауверту» коју је сакупио и први објавио Вук, ту су била бар два Србина барјактара: Туцић и Косанић. (Ради се о Седмогодишњем рату, где су се Срби борили у Немачкој у одредима Марије Терезије).

II

Срби су у великом броју обављали војну службу на шајкама (на Тиси, Дунаву, Сави), нарочито од времена краља Матије, «када су Срби и као посада и као официри чинили знатан, каткада и битан део организације.» (Душан Поповић, Срби у Војводини, I, стр. 188).

Ту се на заставе много пазило. Поповић пише даље (стр. 192): «**На свакој шајци налазила се застава**, која је висила на великој катарци. На мањим шајкама налазиле су се мање, а на већим веће заставе.» Поповић описује једну велику заставу на галији у Београду: «У средини заставе налазио се златном бојом насликан аустријски државни грб, а у њему грб Мађарске; над самом круном био је насликан **уздигнут златан крст, отприлике три и по педља висок**. На самој застави нема натписа, али на једној свиленој траци... која је бесумње била саставни део велике заставе налазио се позлаћеним словима натпис на грчком «Свјати Боже, Свјати Крјепки» итд. На крају српско-словенски «Свјат Господ, 1654.» (дакле знатно пре Велике сеобе).

Даље пише Поповић: «Поред службених, у свеченим приликама кићене су шајке и заставама разних боја...»

«После заласка сунца шајкаши би трипут извикнули „Живео капетан!” Затим би биле испалене три топовске салве и скинута бојна застава са катарке заповедникове лађе...»

1521 истицали су шајкаши маџарску заставу (то је пре Мохача). Но, како су они били слабо плаћени, жалили су се краљу, а овај их упути своме благајнику католичком препоситу Павлу. Овај, како описује Ђорђе Сремац, «напред речени зликовац убриса папиром стражњицу, те им га баци у лице.» Шајкаши рекоше да не могу више служити краља: «И унесоше два краљевска барјака и везаше их чврсто за бунар. Ови одмах падоше на земљу, а шајкаши их не хтедоше подићи, но рекоше: Бог нека је с тобом, „Маџарска краљевина”. Шајкаши брзо отрчаше на своје лађе на Дунаво и одвезоше се доле. И више се не појавише, а доцније би радо били обилно плаћени, колико би ко хтео, али не имађаху кога.»

То је било формално и вољно, предумишљено, напуштање заставе, чије је одбацивање имало да претстави смрт државе.

III

О борбама српских одреда у млетачкој војсци највише података, и у народним песмама и иначе, имамо у опису освојења Херцег-Новога 1687 године. И ту се спомињу барјаци у разним ситуацијама и разним видовима.

Тако херцегновски учитељ и историчар Томо Крстов Поповић наводи у својој књизи «Херцег-Нови. Историске биљешке. Књ. I, 1382-1797», Херцегнови, 1924 једну песму првобитно штампану у Летопису Матице српске за 1843 г. под насловом: «На 1687. Пјесма од Новога града када се узе од Турчина.» Песма је јамачно црногорска (и по језику и иначе).

По њој, млетачки дужде тражи књигом помоћ од Црногораца да освоји Нови. «Књигу» шаље Вучети Богдановићу на Његуше. Признаје да има одреда одасвуда, али и њих моли за помоћ.

Богдановић је сакупио «младе Црногорце» и оде под Нови:

Барјак носи попе Радонићу.

По песми, сами Црногорци без ичије друго помоћи потукоше Топалпашу. Не само то:

**Најпрви се барјак угледао,
А најпрви попа Радонића,
На бедему од града Новога...**

Ја не знам кад је песма настала, али по хронологији догађаја који описује ово би могао бити први помен једног црногорског барјактара. А барјактар, био је поп! Но тај барјак, ако је заиста постојао, морао је бити или млетакки или налик на млетачки.¹⁾ Можда је имао само фигуру крста, јер један српски, православни или уопште балкански барјак не би Млечани дозволили да се истиче.

Да је тај барјак поперен на бедеме Новога мање је вероватно. То већ Млечани не би дозволили из свог престижа. Али у песми стоји да је због тог подвига попа «дужде даривао.»

И свакога ко је за шта био.

У «Примјечанију» песме пише које су црногорске породице добиле земљу од дужда и остале у Новској крајини. Можда је и поп Радонић био специјално награђен. Да није ту и зачеће гувернадурства ове породице? Гувернадурство је основано 1717 године, 30 година иза освојења Новога. Можда је и улога попа Радонића томе нешто допринела? Попа барјактара! Тврди се да су од свих српских народних песама најближе стварности црногорске (зато, ваљда, што и настају скоро непосредно после догађаја). Није немогуће да се тако нешто заиста збило, мада друге песме то не спомињу.

1) Много дацније, пошто је овај део рада био потпуво завршен, нашао сам код Риста Драгићевића, директора Државног музеја на Цетињу, ово: «Црногорци су касније, у борбама с Турцима, употребљавали млетачке ратне заставе а неко време и руске... Домаће ратне заставе спомињу се 1751 и 1796...» (Енциклопедија Југославије, хрватско издање, II, 444).

Можда је тај поп Радонић «поп Жути», који се онако прославио у боју на Царевом Лазу 1712, јер је и то био поп Радонић. Његош га је овековечио у једном колу Шћепана Малог (III, 380).

У песми фра Андрије Качића-Миошића «Писма од узећа Новог у Боци Которској на 30 септембар 1687» (збирка «Разговор угодни народа словинскога»), пева се како ђенерал Корнер купи војску у Далмацији: «Од Котара до Неретве мутне», укупно «Осам хиљад плаћених војниках», све «пишцах и коњиках». Међу њима је било сијасет барјактара:

Од Котара четири сердара,
И двадесет и три капетана,
Још толико младих барјактарах...
Од Пољица пет стотин делија,
И пред њима пет младих кнезовах ...
Пет војводах и пет барјактарах...
Пет стотина од Жупе делија...
И пред њима два млада сердара,
Пет војводах и пет барјактарах...
Од Приморја поведе војниках
Пет стотина по избор јунаках...
Пет војводах и пет барјактарах...

Према томе, у одредима по пет сто војника, на сваких сто војника долазио је један војвода и један барјактар. У већим одредима од по 2000 бораца било је 23 барјактара (ту нема војвода већ сердара и капетана; па ипак на сваког капетана долази по један барјактар и опет на близу 100 војника. Ово није немогуће. Уосталом фра Андрија се родио свега 17 година после ове битке и то у Макарској, одакле су били многи војници. Није немогуће да је са некима од њих и разговарао).

Па и у Томо Крстов Поповић прилаже својој књизи једну молбу од јула 1701 бивших војника Млетачком дужду да им се додели земља у Новској крајини. Ту су 28 имена, за мој рачун све Срби (најчистија српска имена и презимена): шест су међу њима означени као алфијери (молба је писана

италијански), а алфијере значи барјактар. (16 су кнезови, «континти»). (Страна 200 цитиране књиге). У том чину се није оскудевало.

Сад да се вратимо на песму Качића-Миошића.

Кад је наступио Топал-паша, најпре су биле чарке. Погунули су неки гласити јунаци: војвода Бркљачић итд., али

С њим јунаци многи изгибоше,
Који јуриш први учинише,
Алфира му допадоше ране,
По имену Вулетић Гургура...

Тада се расрди хришћанска војска, харамбаше се очима договорише

Барјактари подбише барјакте

и победа је била потпуна.

По тој песми као да су целу победу извојевали сами Далматинци, по црногорској песми сами Црногорци, а по једној бугарштини из Српског Приморја изгледа као да су победу извојевали Бокелји, нарочито Пераштани. Песма је објављена у књизи «Народне пјесме из старијих, највише приморских написа», књ. II., Скупно и на свијет издао В. Богишић, издало Српско учено друштво у Београду 1878. Наслов јој је дао: «Војска хришћанска, у њој и Пераштани, последије крвава боја отимљу Нови од Турака 30 септембра 1687.»

Опсађеним Турцима у Новоме иде у помоћ велика војска: «Турчин добар јунак; Сакупили бијаху његод бјеше бољи јунак, По лијепој Босни земљи и пространој Херцеговини, По избор јунаке.» Стигоше од Новог: «**Бијаху отворили турске црљене барјакте...**» (Откуд сад црвени барјаци?) Онда «Сви јуриш учинише на те латинске таборе», али «Латини», разуме се, беху бољи, победише их сасвим «**тере бјеху одсјекли за више триста глава... узеше девет турскијех барјака.**»

Већ по наведеној бугарштини или, како Богишић у предговору цитиране књиге каже: «једној врсти српских пјесама», млетачки «женерао» «сакупио

бијаше Лацмане и Италијане, И бјеше сакупио Хрвате до Задра града, Града принћипова, **Над свијем има узданицу у Боку Котора града**, Ере има приправне од Крајине све јунаке, Чувене јунаке: Самовољне Пераштане и осталу околину... Храбрени јунаци.» ... «Сакупио женеро силу и војску велику, Јеролимо Корнер... Њему је помоћ дошла и од друге покрајине...» (углавном су били Италијани).

IV

Кад смо већ код освајања Новог крајем XVII века, и кад се у цитираној бугарштици истиче нарочито одузимање «девет турскијех барјака», то некако спонтано наилази моменат да се и о тој појави каже нека реч.

Колико је велика част носити барјак и колико је света дужност не испуштати га из руку и не предати га непријатељу за живу главу (боље главу него њега), толика је и част освојити, отети или заробити туђи барјак (чак дићи га са мртва барјактара; но тада слава припада ономе ко је барјактара убио).

Баш у погледу освајања турских барјака после заузећа Новог саопштава Крст Т. Поповић у поменутој књизи један докуменат публикован претходно у «Српско-Далматинском магазину» за 1850. Тамо стоји (стр. 91): «Узмичући Топал-паша испред Млечића и њиховијех савезника, удари с војском преко Каменог село више Херцег-Новог, — **гдје га из засједе опет дочекају Црногорци са околнијем Србима** и тако потуку, да је једва и он отоле жив главу изнио. Турци овдје изгубе дванаест барјака и 300 момчади ...»

Изгледа да су победницима више радости починили освојени барјаци него изгинули војници.

V

И у бунама Срба у Аустро-Угарској ношене су заставе, но не знамо какве. Један податак ми је дао ту индикацију. Описујући најближу околину кнеза Милоша двадесетих година прошлог века, Михаило Гавриловић наводи и три Србина из Прека, интелектуалца. За једног каже: «Сима Урошевић био је родом из Баната. Год. 1808, кад се дигла буна попа Ђака у Банату, Сима је

носио као ђакон барјак пред бунтовницима, и зато је био осуђен на неколико година робије» («Милош Обреновић», књ. II, стр. 448).

Штета што и овде нема неких поближих података о застави. Није немогуће да је то била црквена застава, кад је коловођа буне био поп, а барјактар ђакон српско-православни.

VI

Срби у Аустрији имали су после Велике сеобе и чисто своје барјаке, али «на цивилном сектору.» То су били барјаци еснафа или, како су се сад звали, цехова. Србима је признато било право да имају своје занатлиске и трговачке цехове, јер су доказали да су их и под Турском имали. Како је сваки цех у Хапсбуршком царству имао свој барјак, то су и Срби на томе инзистирали.

Ево шта о тим барјацима еснафа пише Душан Поповић у своме скорашњем делу «Срби у Војводини» (књ. II, 1959, стр. 303): «Цехови су имали и своје барјаке, којима се поклањала велика пажња и на које је много давало. Каткад су ови барјаци били ремек-дела мајсторске вештине. Обично су украшавани ружама, лишћем и разним украсима од кованог гвожђа. 1731 г. решио је сабовски цех да се, стари, «подрти барјак» замени новим. Нови барјак требало је да буде израђен од свиле и «на подобје немачко». За барјак је употребљено 14 рифа свиле из Дамаска... Барјак је ношен о литијама и о великим празницима (Богојављењу, Спасовдану, Врбици и тр.), а каткад је ношен и на католичким процесиама.» На стр. 338 стоји: «По већим насељима у којима је било и католичког живља, Србима је забрањивано да обављају јавне црквене свечаности и носе литије, док су, у исто време, Срби занатлије и трговци присиљавани да под својим барјацима учествују у католичким црквеним свеченостима и процесиама.»

Ти барјаци су имали више религиозно и тиме национално обележје него сталешко. Они су чувани у црквама (разуме се православним). Поповић даље пише: »Барјак носити није било лако, те га је обично носило шест млађих и јачих мајстора и калфи.»

VII

За време Млетака, па и за време Аустрије, многе су лађе бокелјских Срба пловиле под руском заставом. У једној књизи о Боки изашлој у Котору између ратова (на латиници), стоји на стр. 84 ид. да се на Црном мору била образовала **«српска трговачка флота.»** «Загледајмо у архиве, па ћемо се увјерити да та флота није била мала ... и да су руску трговину а **под руском заставом** дизали бродови (наводи имена), **све сами Бокелји!** Ови бродови пловили су под Црном мору под руском заставом, **а колико их је пак било под другом заставом, чији су морнари и капетани били Срби?»**

IV ХАЈДУЧКИ БАРЈАЦИ И ЗАСТАВЕ ПОД ТУРЦИМА

I

Самосталне српске одреде у борби против Турака претстављале су само хајдучке чете. У њих није било инородних и иноверних; од старешине (харамбаше) до последњег хајдука све је било српско. И у саставу и у оперисању биле су самосталне.

То не значи да неке чете нису формиране на туђој, нетурској, територији, али, кад би једном прешле границу, те чете су се потпуно изједначавале са четама формираним на турској територији. И начин војевања и друштвена етика, морални принципи којима су се повиновали, били су сасвим једнаки.

Хајдуци су војевали из препада и обично малим одредима, стално скривани и обездомљени. Према томе, барјаци нису код њих били неопходан реквизит војевања. Чак су били изузетак, а у прво време, до XVII или чак XVIII века, нема вароватноће да их уопште било.

Кад су се у Првом српском устанку појавиле заставе на много места, као редовна попутна појава Устанка, Турци су били констернирани. Један стари Турчин, кад је видео српске чете са барјацима, узвикнуо је запрепашћен: «Вала и Била. Ево бијела брада, а барјака хајдучког не виђех до данаске.» (Милан Ђ. Милићевић, Поменик знаменитих људи у Српскога народа новијег доба, стр. 862).

Но не може се рећи да хајдуци нису никад носили и истицали барјак. Било је чак и звање барјактара у већим дружинама. Но то је изузетак и њега је најмање било у Србији. Ево шта о томе пише проф. Душан Ј. Поповић (О Хајдуцима, I, Београд, 1930, стр. 138): «Барјак се готово редовно налази у ускочким четама, ређе у црногорским, а ретко кад у обичним хајдучким четама; стога је и барјактар у хајдучким четама доста редак.»

Хајдучки барјак је био и по величини и по облику ипак друкчији од правих застава. За разлику од «војводских великих барјака» хајдучке чете су имале «барјаче», како су га сами називали. То барјаче се несумњиво често савијало, док се «војводски барјаци» не би смели да савијају.

Даље пише Поповић (пред овим): «Барјак чине платно и копље. Главни део барјака је платно, а главни знак барјака је крст, а не боја платна. Крст се стављао на платно, али и на копље, или на једно и на друго; стога се барјаци, зову крсташи или крстати... Барјаци су, изгледа, били од платна, често свилени, а **обично у једној боји** (зеленој, белој идр.)... На копљу се налазила и јабука. Каткада се на барјаку, поред крста, налазила и икона каквога свеца, стога се барјаци у народној песми зову и светачки ... На барјак су се метале и челенке (са трепетљикама), као знак јунаштва, а каткада и јабуке.» (Проф. Поповић се често понавља, и што једанпут тврди категорички, други пут износи хипотетично).

Сад ћемо пренети шта проф. Поповић говори о барјактару хајдучких чета где га има, али нешто другим редом него је код њега (редом који нама изгледа логичнији). Д-р Поповић говори на истом месту о барјацима хајдука и устаника из Првог српског устанка, па ни ми нисмо то могли увек одвојити. Где је било могуће, то смо учинили.

Д-р Поповић пише:

«Главна дужност барјактара је била да носи барјак, да се брине о барјаку и да га чува. Епитети барјактара су «танки, лахки, хитри.» Барјактар треба да је бржи од коња, као што је био познати Комнен-барјактар, јер је барјак требало сачувати од противника који се борио на коњима...»

Даље пише Поповић: «Једна од главних дужности барјактара била је да при скупљању чете добро пази кога ће пустити под барјак. Он «одабира» друштво. Барјактар би приликом скупљања чете упозорио примљене у чету на опасности којима се излажу, нарочито ако падну Турцима у руке. Поближа обавештења о послу који је требало да се изведе он није давао; то је била тајна. Барјактар је носио увек барјак поред себе.»

«Највећа и најсветија дужност барјактера била је да сачува барјак; за барјак се гинуло. За барјактаре су обично узимали најбоље јунаке; често је барјактар најближи рођак харамбаше, нећак или синовац.»

Барјак се носио на десном рамену или десној руци.» — «Кад се ишло на зимовање, барјактар би — пошто би платно од заставе скинуо са копља —

носио поред себе, каткада би се њима испод одела опасао, или би га носио у недрима, те чекао време кад му се заповеди да га метне на копље, развије и окупи чету. Муслимани барјактари држали су барјак у својим кућама обешен о чивилуку.»

(Највећи део ових података је Поповић исконструисао према народним песмама, али не само Вуковим).

II

За детаљно проучавање овога питања требало би прегледати стотине народних песама и разне друге изворе, што је у емиграцији немогуће. Али се подаци фрапантно понављају, тако да би сувише ситни детаљи чинили више баласт него научну помоћ.

Ја имам код себе само Антологију народних јуначких песама Војислава Ђурића (издање Српске књижевне задруге 1954; издање је критично али — као што се види — и у самом наслову се избегава израз српски), и неколико студија о народном песништву и сличних, где се налазе понеки интересантни цитати.

Изнеће се подаци из народних песама и о српским и о турским барјацима и барјактарима. Значајни су подаци о турском барјактарству, јер смо ми од Турака и преко Турака преузели не само назив барјак већ и многе узансе у вези барјака. Са срењевековним српским заставама не постоји никакав континуитет. Зато није чудо да су српски народни певачи толико пажње поклонили турским барјацима.

Наши ребели су се борили само са Турцима пуних неколико векова и од њих попримили начин борбе и све војничке поступке. Црногорски и арбанашки барјактарски обичаји су скоро истоветни.

С друге стране је тачно и то што тврди проф. Душан Поповић да је барјака и барјактара било највише у ускочким четама, ређе у црногорским, најмање у унутрашњости српских предела. То изгледа сасвим логично: Барјаци су се дизали тамо где су се чете слободно сакупљале. Под млетачком и аустриском влашћу лако је било побости барјак и врбовати војску, у Црној Гори је то било теже (бар до владике Данила), у Босни, Херцеговини и

Србији скоро немогуће. Само ако би се отела територија од Турака и узурпирала власт, онда су се могли истицати и барјаци, али та територија није била више турска (бар фактички и провизорно не).

Углавном су два повода да се барјаци развију и носе 1) војни поход, полазак у борбу одн. вођење борбе; и 2) свадба, окупљање и поход сватова. Због покушаја отмица и разних препада на сватовску поворку, ова је била код Срба организована на војни начин. То се до наших дана продужило у Боки, Црној Гори и Херцеговини. Сватови носе оружје, имају старешине, спремни су увек на борбу. Застава ту ниуједном случају не може да изостане.

Најчешће су у песмама помени о самим барјактерима, њихова имена; много ређе се нађе понеки њихов подвиг или погибија. Највише се имена сачувало од барјактара сењских ускока; неки су од њих постали легендарни. Па ипак, за већину се не може утврдити да ли су заиста постојали; за један мањи део, наука је то скоро сигурно утврдила.

Међу легендарним барјактарима најгласовити је Комнен-барјактар, који се спомиње у неколико песама (Сењанин Тадија итд.). Чета Тадијина броји 34 члана; имао је пред ким Комнен да барјак носи.

У песми «Виде Даничић», овај је харамбаша а барјактар неки Лазо. Чета има 32 хајдука. Лазо је први до харамбаше, и кад овај дружини одређује задатак, обраћа јој се овако:

**Побратиме, Лазо барјактаре,
И вас, браћо, тридесет хајдука ...**

У III књизи Вукових Песама спомиње се Ђуро барјактар:

Мој соколе, Ђуро барјактаре!

Затим је чувен Милић барјактар у песми «Женидба Милића барјактара»; он је био котарски хајдук, Стојан Јанковић му је био кум, а Бајо Пивљаним стари сват, како наводи фантазија народног певача. Та личност је сматрана фиктивном (вид. пон. књигу Вој. Ђурића стр. 599). У најновије време, међутим, наука је утврдила аутентичност личности Старог Вујадина и његових синова Милића и Вулића, које су Турци погубили у «Проклетом

Лијевну». Милић Вујадиновић је носио барјак у борби, о чему постоје писани докази. Није немогуће, чак је и врло вероватно, да је народни певач њега имао у виду кад је певао онако заносну песму «Женидба Милића барјактара.»

Међутим, изгледа историски поуздано утврђена личност **Тинтора, «врсног барјактара» Стојана Јанковића**, за кога тврди Андрија Качић Миошић да је био нећак Стојанов (Разговор угодни... песме 88 и 130). Историски је утврђено да му је Тинтор био десна рука. Хрватски научник Стјепан Бановић зна тачно да је Тинтор погинуо под Габелом 1694, док је Стојан погинуо «од турске пушке 1688.» (О неким хисторичким лицима народних пјесама, Зборник за народни живот и обичаје Јужних Славена, књ. XXVI, св. 1, Загреб 1926 стр. 51 ид.).

Бановић сматра као историску личност и **Луку барјактара** из песме «Јунаштво и женидба Луке барјактара» у збирци фратара Мартић-Јукић: «Народне пјесме босанске и херцеговачке». Он се спомиње и у песми «Женидба Иве Сењанина», у којој лички Мустајбег пита свога роба:

Што, бре, цвилиш, **барјактаре Лука?**

Песма «Лов на Божић» спомиње на више места **Јуру барјактара** (Сењанина Јуру). О том лицу пише Војислав Ђурић ово: «Сењанин Јуре (Јуриша) је по једнима Јуриша Војковић, познати сењски ускок; по другима капетан Јуриша Лучић ...»

И неки **турски барјактари се само** по имену спомињу у српским народним песмама, као да би биле исто тако «познате категорије», а историја ништа о њима не зна. Тако у песми «Женидба бега Љубовића» главна је личност **Осман-барјактар**, чије се име много пута у тој песми понавља. — У песми Костреш-Харамбаша спомиње се такође више пута **Чулко барјактаре**. После **Зуко барјактар** (Кладушанин Зуко). Итд.

У песми «Костреш-Харамбаша» збирке Мартић-Јукић овај позива на мегдан све могуће турске поглавице: бегове, аге, одабаше итд., али још:

Тако виче **Орлан-барјактара,**
Тако виче од Удбине Суљу,
И његова **Нука барјактара,**
Свим на изред мејдан подијелио ...

У Вуковој песми «Бојичић Алија и Глумац Осман-ага» (III, број 36) хвали се Бојичић Алија кога ће све од турских поглавица казнити. Између осталих:

А од Плоче старога диздара,
И његова **Плочу барјактара...**

Том барјактару није било име Плоча, већ је тако зват по месту у коме је живео (Стјепан Бановић, пом. дело, стр. 60).

Но одма се мора рећи да постоји крупна разлика између српског и турског барјактара. Овај последњи претставља, налик на доскорашњу Црну Гору, једну сталну, отворену, од државе признату функцију, веома често наследну, један официрски чин са сталним «беривема.» Он држи барјак да га понесе кад му падишах или везир нареде, кад га позову у бој за дин. Српски барјактар је ребел, бунтовник, нерегулисаног положаја, наметнут, више него именован (наметнут храброшћу и врлином), од власти стављен ван закона: ко га убије, биће награђен!

Мора да су биле и знатне разлике у самим барјацима маколикогод Срби настојали да подражавају форме и врсте турских барјака. Турски су барјаци били сви фигурално једнаки и иначе приближно исти (могли су се понешто разликовати у величини и у квалитету материје). Може се рећи да је ту постојала нека врста штандарда ако не и потпуне уједначености. Српски, пак, барјаци показивали су јамачно крајње шаренило. Свак је носио и истицао шта је имао или на шта је наишао. Ни фигуре нису могле бити увек исте, ни боје, ни формат, ни материја. Све је било импровизирано.

Код Турака се одређени барјак чувао за борбу која би се наредила; само такав барјак је смео да се појави. Срби су били у том погледу потпуно невезани, и сваку крпу су смели прогласити за барјак. Штогод је изнето као

«барјак», морало се тако и сматрати. Барјак код Срба није претстављао сасвим одређену и недвосмислену категорију.

III

У призивању турског барјака и барјактара могу се наћи и описи његових функција. Тако у песми «Женидба од Задра Тодора» Осман-ага сакупља војску да би пресрела сватове Тодорове, и он пише писма разним турским главарима у околини, а онда:

Па изнесе зелена барјака,
Таке књиге Осман растурио,
Па под барјак купи Удбињане...

Сличну ситуацију имамо у песми «Костреш харамбаша.» Зуле, удбињски диздар, добива налог од султана да пронађе и уништи Костреш-харамбашу. Задатак пред којим је Зуле задрхтао. Али не може на ино. И прво треба да сакупи војску. Чулко је уз њега и овај му каже:

Него, слуго, Чулко барјактаре,
Развиј барјак, удри у ледину,
И истури пушку хаберника,
Скупи, слуго, триста Удбињана...

Као што се види из многих песама, турски је барјак увек зелен (што је истина), док се за српски скоро никад боја не износи. Кад се барјак постави (напери) у земљу, знак је да се војска купи. То је била примарна функција барјактара у Турској, у Арбанији, па и у нашој Црној Гори (у прва, примитивна времена) а после да барјак носи у борби.

По песми «Хајдук Малкета и везир од Травника» коју је Вук унео у своју VII књигу, добива везир травнички ферман из Стамбула да тог хајдука арамију, који је дозлогрдио Турцима, без поговора ухвати или убије. Налог гласи:

«Тек што примиш сићена фермана,
Устај брже, часа не почаси,

**Те покупи под барјак јунаке,
И ајдука уватите жива,
Опремте га мене у Стамболу,
Или жива, ил његову главу.»**

Овде баш имамо купљење «јунака под барјак» због само једног хајдука. И то је војни циљ, и то је функција барјака!

Радован Самарцић доказује да су слични фермани били заиста слати из Цариграда, нарочито због препада на Дубровчане. (Хајдучка Писма, Зборник Филозофског факултета, Београд, III књ. 1955, стр. 175 ид.).

Исто тако у песми «Бојичић Алија и Глумац Осман-ага» ова обојица купе војску да ударе на «бана од Млетака» и да му преотму сестру. Пишу свуда да им помоћ стигне. И напоследку:

**До вечера Туре сакупило,
Сакупило четири барјака,
До поноћи дванаест барјака,
А до зоре двадест и четири,
Све јунака млада барјактара,
А војсци се ни броја не знаде...**

Под «барјаком» се овде јамачно разуме одређени контингент војске. Колико барјака, толико и барјактара, а сваки води и свој одред који баш не мора да је прецизно истоветан са другим. Сви заједно чине количину којој се броја не зна.

IV

Поред хајдучких застава, пред нашу историографију се појавило још питање о једној застави из турског доба. То питање је само делимично и само негативно решено (али не и позитивно): утврђено је каква та застава није могла бити, али не каква је била и да ли је била.

Наша романтичка историја тврдила је, а народ је те тврдње радо прихватао, да је код велике Сеобе Срба 1690 ношена уз српског етнарха,

патријарха Арсенија Чарнојевића, српска застава црвено-плаво-бела. То се деценијама, можда и више, чврсто веровало.

Кад је велики српски сликар Паја Јовановић, по наруџби Српске патријаршије у Карловцима, израдио своју популарну слику «Сеоба Срба под Арсенијем Чарнојевићем» 1895 године, он је на тој слици ставио у руке стегоноши неку заставу са грбом и белом позадином. Ја сам је гледао као ђак Карловачке гимназије и не мало се чудио тој застави. Јер у репродукцији њеној коју је негде на преокретници овог века издао у много примерака загребачки трговац Петар Николић, и која је ресила и моју кућу, стегоноша је носио савремену српску заставу.

Код репродукције је застава измењена, да не би илузије свих пречанских Срба биле повређене. Јер је свако веровао да су заиста Срби прешли под том заставом.

Не само то: Званично се то тврдило на трибинама заступничких домова одн. покрајинских парламената. Тако је 1894 један истакнути Србин из Хрватске Ђорђе пл. Ђурковић у загребачком Сабору бранио тамошње Србе што истичу националну заставу црвено-плаво-белу, јер — тврдио је Ђурковић — народ је пре 200 година дошао у те крајеве са овом заставом. А посланик Паја Јовановић на истој седници (21 децембра) рече да је исто хтео да каже што и пл. Ђурковић, «да му је питање о српској застави узео г. Ђурковић испред носа.»

Овде се није радило о сентименталним багателама већ о појавама историског а тиме и «државно-правног» значаја. Јер, ако је патријарх Арсеније са том заставом дошао у поменуте крајеве, нико не би могао да спори право народу да ту заставу и даље употребљава. Ако је, пак она преузета из Кнежевине одн. Краљевине Србије, онда је њена употреба знак «велеиздаје.»

Ђурковић и Паја Јовановић су доказивали да је кнез Милош ту заставу примио испрека од следбеника Арсенија Чарнојевића.

Хватима није било тешко доказати да ова тврдња не стоји. Па и објективни Срби су стали да ту легенду разбијају. Између осталих и прота

Димитрије Руварац у књизи посвећеној загребачком «Оозору» под насловом «Ево, шта сте нам криви.» Земун 1895, одакле преносим све податке о говорима у Хрватско-славонском земаљском сабору.

Тешко је уопште веровати да је онај страшан збег који се зове Велика сеоба Срба вршен под заставима. Према слици Паја Јовановића изгледа то један организован поход, где сваки зна шта треба да ради и како да поступа и где су људи обучени као да иду у сватове. А према историским подацима то не би могло тако да буде. Уосталом, ако ико, то наша генерација зна шта значи збег од побеснелог непријатеља.

Никоме у тим случајевима не пада на памет застава. Стварно су наши јерарси пренели тада многе црквене драгоцености на север; можда је и какав црквени барјак био међу њима. Проф. Алекса Ивић пише у својој Историји Срба у Војводини да је патријарх Арсеније III дочекао аустриског ђенерала Пиколоминија тамо на Југу **са барјаком на коме је била икона Исуса Христа на крсту**. Само са таквом или сличном заставом он је могао да предводи сеобу, мада ја лично мислим да је то чињено без икакве заставе.

V ЗНАМЕЊА У ЦРНОЈ ГОРИ ПОД ВЛАДИКАМА

I

У новије доба, у наше доба такорећи, барјаци су некако доминирали црногорском војском, без којих се она више не може ни замислити, ни описати. У прошлости су ретки помени о њима, или чак никакви.

У «Енциклопедији Југославије» (II том, стр. 444) писао је Ристо Драгићевић, као што је већ цитирано да су «касније» (шта значи реч «касније?»). «Црногорци у борби са Турцима употребљавали млетачке ратне заставе, а неко вријеме и руске, као што су од 1809 нека племена имала и Карађорђеве барјаче.» Посебни црногорски барјаци се не спомињу, а и ови туђи изгледа да су се веома ретко и изузетно вили.

Као један индиректан доказ нека послужи и «Горски Вијенац.» Међу свим актерима нема ниједног барјактара, иначе су све главари и прваци. У целој поеми спомиње се само један барјактар и то сасвим узгредно, лице из најближе околине Владике Данила о коме ни историја ни коментатори Горског Вијенца ништа не знају. У стиху 2528 пита игуман Стефан владика Данила:

А ће су ти тјелохранитељи,
Два Новака и **барјактар Пима?**

За два Новака сам Његош упозорuje је један био Велестовац а други Дупиљанин (места одакле су); **за Пима не вели ништа.** Решетар каже да су телохранитељи били створени тек од Његоша и као да сумња у ова три. У сваком случају, то је могао бити само **чувар Владичина знамења одн. грба. Барјактара ван Цетиња не изгледа уопште да је било,** а ни Пима није неки војни и државни барјактар.

То је логично. До тада Црна Гора није ни водила ратове споља, најмање као целина. Водила је битке локално ограниченог карактера, водила су их племена или чак братства, а ова нису имала заставе. Најмање је застава требала код акта Истраге Потурица; њу такође није вршила војска него саплеменици истих Потурица. Истрага, како је приказана у Горском Вијенцу,

није била по извршењу дело укупне Црне Горе; укупност црногорска је овде очитована само у решењу, одлуци за синхронизовану акцију, да је свака нахија и свако племе изврши у истов реме. Ту заставе нису биле потребне нити се могу замислити. Ту се није излазило на бојно поље, нити су се војске сусретале.

У «Шћепану Малом» нема такође црногорске заставе. Но тамо има помена о неким сличним знамењима.

Тако нпр. још на почетку поеме се саопштава да при првом доласку Шћепановом на Цетиње «Јово Глуходољанин **пред њим носи знаме руско.**» У руском језику знамја значи застава, барјак. Али под «руским знаменом» Његош јамачно мисли на знаме Царево. Јер и Шћепан је «цар» и мора бити праћен царским инсигнијама.

Прво чему се читалац чуди, то је: откуда у малој и забитној Црној Гори, без занатлија, руске заставе? Одговор канда даје сердар Вукале који онима што сумњају у аутентичност цара руског, добацује да се «дају разлогу.» Како да није цар, кад му свака цару чини поклоне. Између осталих:

**Котор му је послао барјак
Са крсташем орлом русискијем...**

То је ваљда то знаме које носи Јово из Глухога Дола. У стиху 460, доста доцније, јавља се на Цетињу пећски патријарх Василије Бркић. Он је одушевљен што види «цара на Цетињу, и

Над њим барјак, царско знаменије!

Његош сам прекида своје стихове и као у премедби испод цитираног стиха каже: «Шћепану се вија царски барјак на кули.»

Очигледно тадашњи Црногорци сматрају да је барјак или знаме ознака слободне и велике државе, а неопходан реквизит царског достојанства.

Јер и у самом почетку Шћепана Малог узвикује сердар Вукале:

**Весели се праху Немањића,
Немањића и Гребљановића,**

Јер ће ваше круне засијати
Како јарко сунце на истоку,
Знамена се ваша развијати
Над велике ваше развалине...

Дакле, кад се воспостави српска велика и слободна држава, онда ће се појавити и знамена њена, знамена Немањића и Гребљановића. Мале државице које се једва боре за своје одржање, не могу аспирирати на таква знамена.

У «Шћепану Малом» има доста говора о бојевима Црногораца и Турака, о правим биткама, о сукобима читавих војска. Али ни ту нигде не видимо разапете барјака нити неке барјактаре у дејству. Не може се рећи да нема ни помена о њима. Има, али сасвим узгредно, и некако за постављену тему неубедљиво.

У првом певању, стихови 797 и блиски, позивају се Црногорци да буду спремни за рат, јер нема изгледа да ће се мир очувати. Тамо стоји изос.

Нека момци нареде оружје,
Барјактари развију барјаке,
Нека свако креће на границу...

Иначе, и у Шћепану Малом и у осталим Његошевим песмама често се описује оно што ми данас зовемо мобилизација. Она се врши на разне начине али сем у два случаја увек без барјака. Та два случаја су горњи и један који ће се навести мало за овим, а према песми «Кула Ђуришића.» Ми смо већ давно написали једну расправу под насловом «Начин мобилизације у Црној Гори према Његошевим песмама», па не желимо то овде понављати. Дако се та расправа негде штампа. Иначе нема више нигде речи У «Шћепану Малом» о ма каквим барјацима црногорским. Можда су и ти мобилизациони барјаци били руски према саопштањима Ристо Драгићевића.

(Кнез Долгоруков говори, истина, да су се Црногорци некад борили «**под барјаке** Скендербега Ђура», што је само алегорија.

Но говори се тамо узгредно о освајању турских барјака, и то канда на Царевом Лазу, јер у II дјејствију (шесто јавленије) коло пева:

А под сјенком од барјаках на мегдану узетијех

Сједи Данил, вожд јуначки, су шездесет поглавицах..

Турци су свакако ратовали под барјацима, и више је него сигурно да су такве барјаке Црногорци успевали да освоје. Но баш да их је било толико да у њиховој сени седи 60 главара, тешко је веровати. Чак ни спектакл није пријатан, по чему се такође види да је установа барјака била нова за Црногорце, чак можда и за Његоша. Никад победници не седе под туђим барјацима; ови се или уопште не вију већ се баце међу плен или се набоду негде подаље на видуку војске. То су најевидентнији трофеји и знаци победе, али се морају сматрати као смрдљиви предмети завојевача, од којих се човех склања. Свој барјак пушта заштиту и сенку, «од туђега вазда туга бије.»

У «Свободијади», коју је писао Његош веома млад (није имао ни 20 година), и која описује све бојеве Црногораца од владике Данила до Петра I, спомињу се чешће барјаци и ратна знамена. Но ни ту о неком одређеном црногорском барјаку нема ни помена. Царске војске имају све барјаке (и турска, и француска, и руска), а Црногорци углавном нехе ратне знаке.

Ја сам све те стихове био исписао, али их морам због уштеде простора изоставити тим пре што иначе немају никакав значај ни историски ни идеолошки.

Један податак се не сме само мимоћи, а то је стих 651 у IX певању, где се описује како Махут-паша наређује да се са далеко претежном силом, учини јуриш на Катуњане на Крусама.

Но кад зазре ђе се вије,
На Бусовник барјак српски,
«Јуриш», силној војсци викну...

(После је већ сам паша изгубио главу; то је заиста био један од највеличанственијих и најуспешнијих бојева Црне Горе).

И овај израз «барјак српски» треба узети као лиценциу поетику. То никако није могао бити савремени барјак, који је скоро пола столећа доцније настао. У целој поеми Његош стално назива Црногорце Србима, Црну Гору Србијом, њену војску српском војском итд., па је и њен ратни знак једном назвао српским.

То је национално очитовање, које је драгоцено, али не и историски податак.

У сваком случају, ми немамо ни најудаљенијег појма како је сам Његош замишљао тај барјак и те ратне знаке: које су биле боје, којег облика итд., а камоли да имамо прецизне њихове описе. У целој овој ситуацији ми се налазимо на пољу песничких фантазија. Његош ту није ништа ближи стварности него народни певач; много пута се овде запажа машта осамнаестгодишњег младића, национално екзалтираног.

То исто важи за један стих Матије Бана под насловом «Лазар, новски војвода.» Овај дубровчаки племић и католички калуђер био је необично инпресиониран личношћу херцеговског јунака војводе Лазара, који се ванредно храбро борио против Турака у XVI веку, заједно са Шпанцима, и рађе погинуо него веру напустио (чак је и децу убио да не постану Турци). Бан је 1879 у дубровчанском »Словкицу» написао о Лазару песму и посветио је Чеди Мијатовићу, који је «изнио на свјетлост ову велику народну личност.» У песми стоји да се на бедему Херцег-Новога «застава српска. — Још поносно поред Шпанске, вије». Под српском заставом је бан хтео рећи знамење домородаца који су свакако били Срби.

У песми «Кула Ђуришића», која описује догађај од 1847, из доба владиковања самог Његоша, где његови наводи имају јаче историско значење, има више речи о барјацима и барјактарима. Свуда се скоро сами барјаци (и турски и црногорски) јављају и све се као око њих одвија.

У саму кулу улазе да се у њој од Турака бране «три јунака са поља Цетиња» и још неки витезови. Од та три јунака са Цетиња, два су Мартиновића, један сердар а други барјактар.И први им је задатак «да на кулу попере барјака.» То нису више анонимне борбе из препада. Али и Турци хоће свој барјак «да попере», стално им долази појачење «до шездесет

барјака.» Сад и Сердар Мартиновић види да не може сам одолети толикој ордији турској (многе снаге су дошле водом преко Блата). Он «је накитио шарене књиге» и послао главарима на Цетиње и на Ријеку. На Цетиње пише браћи Петровићима и изос. каже:

Већ спремајте војску у Црмницу
И поздравте до два барјактара,
Барјактаре од Цетиња равна,
Нека скупе момчад Цетињене...

Али ријечком сердару Филипу не траже барјактаре, већ само војску. И заиста, он долази у помоћ, али без барјака. Напротив,

Док ево ти до два барјактара,
А за њима ђеца Цетињани...

Ни Ријечани, ни Црмничани као да немају барјаке. А Цетињани их имају бар три: један је Ђура Мартиновића, а друга два без ознаке имена. И овде се види велика пристараност Владичина. Сви црногорски барјактари као да су из његове околине, са Цетиња. Нешто налик на Лазара и Косово!

II

Кад се пређе из света поезије у свет чињеница, опет се неће много више дознати. Регулисана установа барјака и барјактара у црногорској војсци, то је дело кнежева црногорских, Данила и Николе.

Али неког помена о барјацима и барјактарима има и од раније. Тако Ристо Драгићевић у поменутом приказу у «Енциклопедији Југославије» каже: «Домаће ратне заставе спомињу се 1751 и 1796.» Нажалост не каже где и у ком виду.

Барјактари, пак, се спомињу 1789 у неким писмима Филипа Вукасовића црногорским старешинама из године 1789. Она су објављена у «Историским Записима», органу Историског друштва Црне Горе, књ. IV, свеска 1-3 за јули-септембар 1949. То је једини примерак те ревије који ја имам. Писма је

објавио исти Ристо Ј. Драгићевић под насловом «Документа из архиве црногорских гувернадура.»

Два су писма Филипа Вукасовића «кавалира ћесарскога и кралевскога» одн. «кавалира честитог ћесарског кралевства.» Прво, од 26 априла 1789, упућено је: «Пресвијетломе и преосвештеноме Г-ну Владики Петру Петровићу, благородноме г-ну гувернадуру Јоку Радонићу и господи сердаром, војводам, кнезовима, **барјактарима** и свијем војницима от Церне Горе, Бердах и Херцеговине, коикођ за славу часног керста протива преославне вјере непријатељу војује и керв пролијевати не штеди...»

Друго писмо из исте године, али без датума (ипак мало доцније) упућено је «Свијетлот господи губернаттуру, сердарима, војводама, кнезовима, **барјактарима**, старешинама и свем пуку црногорском и Бердјаном...»

Као што се види, у оба писма Филип Вукасовић, који ванредно познаје црногорске прилике, апострофира међу главарима и барјактаре. Он их, истина, ставља на дно главарске лествице, али то за наша испитивања овде није важно. Важно је да су они постојали као функционери и чиновни. А барјактари јамачно нису могли бити друго него носиоци барјака. Војвода може да буде и проста титула, једнако као и сердар, али барјактар је у Црној Гори ознака функције, и то већ утврђене, сталне. **Могу постојати барјаци без сталних барјактара, али не могу барјактари без барјака.**

Е такви барјактари су јамачно постојали крајем XVIII века (можда и раније, али то није много вероватно). Постојали су и нека ратна знамења попут застава. Каква и која, да ли једнака за сва племена и нахије, није нам познато.

У истом часопису и истој збирци писама на крају је порука гувернадуру Радоњићу од Сабора црногорског од 2 фебруара 1794. Потписана су: «Покорна и понижена твоја чеда: Никодим Морачанин, војводе, кнезови, **барјактари** и сиротиња бјелопавлицка, пиперска, ровачка, Дробњаци, Пивљани, Бањани и Рудињани.» Као што се види, и барјактари су међу главарима, последњи међу њима, али ипак главари. Оно што је иза њих, то је «сиротиња», корелат и антипод главарима.

III

Потпуности ради треба навести да је приликом посете саксонског краља Његошу 1838, на Манастиру, где је Његош столовао, била извешена «застава од свиле, бледо-жуте боје, а у средини ње црвени крст.» (Р. Драгићевић, Енциклопедија Југославије, II, стр. 444). То је била несумњиво његова лична стандарта, можда направљена ад хок, специјално за тај случај.

Црвени крст на белом пољу, или обратно (бео крст на црвеном пољу), постаће после правило у кнежевини Црној Гори.

IV

Има неколико историских података о заставама Бокелја (Новљана) које су употребљавали у борби против трупа Наполеонових. Они су тада ратовали заједно са Црногорцима под митрополитом Петром I. Један податак је саопштен у малој књижици Тома Крстова Поповића, «српског народног учитеља у ЕрцегНовом»: «Знаменити Бокелји» I, у Новим Саду 1879. Тамо изос. стоје (стр. 9): «Глас о предаји Боке Французу (1805) немило косну Бокелје уопће, будући да су они свеђер чезнули за природнијем својијем господаром, владарем српскијем, рашта једанак народ спреми неколико главара св. Петру на Цетиње, а неколицину опет Сењавину, подадмиралу рускоме у Крф ... Задатак им бјеше да изјаве Владици и подадмиралу како је народ у Боци листом готов, ако му ови притекну у помоћ, бранити своју постојбину до пошљедње капи крви...

Свети Петар и Сењавин једва то дочекају, те први шљегне са својим Црногорцима у Приморје и разлозима склони Ћесарову војску да му без капи крви уступе Боку. Ћесаровци лако му у томе попуштају, будућ давно већ бјеше протекао рок кад је имаћаху предати Французу.

Међутим Владика доплови под Ерцег-Нови, и уз велиху пратњу **уће свечано у светоуспенску цркву манастира Савине**, ће по Молбану изговори пригодно слово, **освешта барјаке**, и нарече међу осталијеме Ђура кнеза Војновића и Јока Катића капетанима приморске војске, те их придружи руској...»

Вероватно се ради о истом чињеницама у опису неких догађаја из 1806 г. у манастиру Савини и околини од тадашњег ђака и искушеника Манастира Кирила Цвјетковића, доцнијег протосинђела. У својој «Аутобиографији» издатој од проте Дим. Руварца 1898 (Београд, САН) он приказује догађаје чији је био очевидац. На стр. 14 до 19 он описује долазак Руса и Црногораца. Прво се појавио, ноћу, у манастиру руски мајор Милетић, родом из Херцеговине, кога је довео био поп Филип Костић из Кртола по поруци цетињског митрополита. То је било 15 фебруара 1806. Три дана доцније приспе са руским бродом сам Митрополит. Једна чета морнара, која га је пратила, донела је у Манастир изванредан **број «барјака назначен за крјепости»** (то су утврђења), али је њих најпре **освештао**, па онда предао «капетанима обшчества», одржавши претходно говор, у коме је изос. рекао: «Прије него што вам предам ове **свештене барјаке**, треба да положите заклетву да ћете их бранити до посљедњих сила.» Народ се закле «и по старом српском обичају, махајући голим мачевима, заклињали су се прахом својих предкова, да до гроба вјерни хоће бити.»

«По свршетку предреченом, одма ту у манастиру дигну на високо дрво, за то приуговорљено, с пуцњавом топова и согласијем звона, **руски барјак**. За тим пођу у град, праћени такође пуцњавом топова, колико с крјепости Новог и Спањоле, **с којима су се већ барјаци руски вијали**, толико и са свију бродова ескадре руске и с трговачкијех.»

После неколико дана «митрополит је благословио оружје које је било у лијелом поредку положено, и једио увјешчателно и охрабрително слово к побужденију к војни изрекао; потом, како он тако и остали свјашченици давали су оружје војницима и с десницом сваког благосиљали. Кад су сви оружје примили, онда су се у ред ставили, потом са знаком њима даним од генерала Пападопола и с музиком упуте се к Дубровачким предјелима, **вијајући барјацима** и пјевајући јуначке народне пјесме...»

Јасно је да се ради о руским заставама. Неке од њих (бар оне одређене за «крјепости») биле су још и освећене («освештане»). Не благословене, што би било разумљиво, већ освећене. Освећују се обично предмети за црквену употребу и свештенослужбу. Ја сам ретко читао о освећењу застава и не знам какву су литургијску формулу нашли. Специјали обред освећења застава не

верујем да постоји. Али је Кирил Цвјетковић био црквени човек, који ствари разазнаје.¹⁾

За Бокелје је овај акт био од огромног значаја. Чудесна моћ заставе, и онако православне, добила је била овим нарочито оправдање и борци су били још више уверени у њену заштиту.

1) У католичкој цркви постоји обавезна бенедикција црквених застава. Бененикција је благослов, па чак се тај благослов односи само на заставе употребљаване у цркви и на процесујама. То ми зовемо рипиде (са иконама). Само такве заставе се бенефицирају по овлашћењу епископа или од њега. Вијајуће заставе и стандарте су забрањене у католичкој цркви. (Rituale Rom. IX, I, 5).

VI ЗАСТАВЕ У УСТАНЦИМА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ СРБИЈЕ

I

Кад је букнуо први српски устанак, тада се рађала и прва триколора, тада су заставе вијане свуда, тада су оне добиле биле нарочити значај и скоро мађиску моћ.

Да ли су то знали српски устаници, није нам познато. Али знамо да су војску скупљали и у бој одлазили под неким платненим знамењима које су називали барјацима. На једном месту смо читали:

«Није постојала једна застава, него су поједине старешине сами себи правили заставе и давали им облик, боју и симболе према своме знању и нахођењу. Отуда су устаничке заставе биле различите по величини, облику, боји, симболима и њиховој комбинацији.»

Један веома прецизан и несумњив податак имамо у Мемоарима бранковачког проте Матије Ненадовића, који су безброј пута прештампавани. У једном од тих многобројних издавања стоји на страни 72 (издање Српске књижевне задруге, 1891): «Пошљем ја, те се изнесе из Бранковачке цркве барјак, који је био од белог, црвеног и плавог мусулина, са три крста. Тај барјачић пободемо међу нас. То је било 15 фебруара 1804.»

То је свакако била једна од првих, а можда и сасвим прва застава I устанка. Ови подаци су још утолико значајни, што је још прота Матеја, стицајем непредвиђених околности, употребљавао боје доцније српске тробојнице. Можда нису биле једнако поређане и у истом правцу, али су биле исте боје које и данас употребљавамо.

Но други вође и старешине имале су и другојачије заставе. Тако је Карађорђе најпре имао заставу црвене боје или црвене и беле боје, затим од плавог платна, а најпосле полубелу и полужелену.¹⁾ Јанко Катић је имао

1) Ја сам читао негде, приликом стварања Југославије (око 1919), да је Карађорђе војевао под заставом «плаво-бело црвено»; садашњом југословенском заставом. Али нигде није биловедено откуда је податак узет, тако да ја у њега сумњам. Биће да се понегде и та комбинација појавила била уз много друге. Да је Карађорђе конзенквентно војевао под том заставом, то држим невероватним (бар док се противно не докаже).

заставу доста скупочену од зелена и црвена моча. Браћа Недићи од жућкасте свиле. Поп Лука Лазаревић од беле свиле. Ђуша Вулићевић од зеленкасто-жуте свиле.

Забележено је да је свилен барјак имао и чувени харамбаша Ђорђије Ђурчија (Милићевић, Поменик, 862); није му боја описана, али се зна да је био од свиле. Милићевић такође саопштава да су барјаке имале и чете Мијајла Недића и Глише Младеновића, и да се један такав барјак чува у осечанској цркви. (Поменик, 382). Није га поближе описао. Итд. Било је случајева да су заставе прављене и од обичних сељачких марама (застава Николе Грбовића). Но врло често просто су узимани црквени барјаци и са њима ишло у бој, као што су према цитираним Мемоарима проте Матеје устаници ваљевског краја пошли у бој са барјаком цркве села Бранковине.

Символи на заставама такође су били различити. Карађорђева застава имала је с једне стране српски грб (бео крст и четири оцила), с друге стране лик српског краља Стефана. На једној Карађорђевој застави био је и лик цара Душана с грбовима земаља које је освојио. Застава поп Луке Лазаревића имала је као знамење крст, руку, сабљу и месец. Проте Матеје Ненадовића три крста; Јанка Катића лик Св. Николе и архангела Михаила; браће Недића Св. Јована Претечу; Ђуше Вулићевића Св. Ђорђа на коњу како убија аждају, а до иконе грб Србије.

У већ више пута цитираној Историји српског грба од проф. Ал. Соловјова насликан је **барјак војводе Лазара Мутапе** из године 1811. Он је јако компликован: има и грб Србије, и свињску главу (грб Трибилије), и пушке и заставе. На врху неку круну. (Стр. 75 поменуте књиге). То већ није импровизирана застава већ на тенане пројектована и везена.

Када је успостављена веза са Русима, онда су Руси дали неколико застав устаницима. Те заставе рађене су специјално за устанике. Руске заставе биле су веће од домаћих, али су поред њих остале у употреби и све домаће заставе.

Заиста, првобитне заставе су морале бити просте и јадне, и по материји из које су биле саздане, и по фигурама одн. бојама. После су заставе слате у Србију и из осталих српских предела, нарочито из Војводине. Тако је нпр. сликар Стефан Гавриловић из Војводине «израдио још године 1804 заставу,

коју је преко Земуна послао Карађорђу.» («Срби у Војводини и Први српски устанак, од Ж. Сечанског, «Политика» од 5 фебруара 1954). (Тај исти Гавриловић је био учитељ сликања војводи Молеру Николајевућу, према чему је овај и прозван Молер, тј. сликар). — 1809 налазе се у Београду војвођански сликар Петар Радосављевић из Панчева, Максим Ристић, земунски молер итд. Несумњиво су и они помогли уресивању застава.

II

Не само што су првобитне заставе у Првом устанку биле случајне и импровизирание, и што је скоро сваки војвода имао своје знамење до кога је како било дошао, већ, разуме се, није било регулисано коме застава припада (коме одреду), ко сме да је носи, ко треба и мора да је носи итд. Све је било произвољно, као што су се и борбе водиле кад је ко хтео и где је хтео, са војском коју је случајно могао да прикупи.

После је канда и у погледу застава било више реда. Србија је добила врховног војводу, нешто налик на владара, коме је припадало право да одређује питање застава, да одређује какве ће бити и ко ће их носити.

Изгледа да је додељивање застава од стране Карађорђа била после нека нарочита част и хабилитација.

Као доказ навешћемо неколико примера. Прво једну епизоду забележену код Вука Караџића: Кад је Хајдук Вељко намеревао да крене народ у Црној Реци, није тражио од Совјета «никакве друге помоћи до један барјак и отворено писмо да сваки човјек од бјегунаца или дошљака из онога краја, који хоће, може слободно с њим поћи на тај посао.» (Грађа за историју најновијег времена, стр. 226). Добивањем барјака Хајдук Вељко је сматрао са је добио легитимацију за легално скупљање војске (ван хајдучког кадра; то му је била у исто време и командантска бурунтија). Барјак легитимише имаоца, подиже му углед, оспособљава га за самосталну акцију и команду. (Имаоца, а то је друго него барјактар, као што се говори на другом месту).

Код другог једног, нешто доцнијег писца, има много више примера. Он није савременик устаника, али је његов отац учествовао у Устанку и писац је као дечко и млад човек много о њему слушао и то доцније бележио. Тек

скоро ово је објављено. Писац даје описе појединих истакнутих бораца, изос. и опис «Танаска Рајића Карађорђевог барјактара.» Тамо стоји изос.: «Кад је плануо Први устанак у Орашцу, Танаско је и одатле понео **Карађорђев барјак** и до пропасти није га из руху ислуштао.» (Милош Милосављевић, Устаничке биографије. У књизи: Прилози за историју Првог српског устанка. Необјављена грађа. У редакцији Радослава Перовића. Београд 1954, стр. 71).

У тој истој збирци биографија пише за Милосава Здравковића-Ресавца: «Милосав је учествовао у боју код Варварина 1810 г. **Због храброг држања ресавског гарнизона, добио је барјак**, на коме се с једне стране налазио натпис «Мачва» и свињска глава са забоденом стрелом у њушци, а са друге натпис «Рама» и гола рука до лакта са исуканом сабљом. Овај барјак Милосав је био сачувао и оставио сину Јосифу, који га је 1876 г. поклонио ресавском батаљону.» (Стр. 44 поменуте књиге).

На страни 47 исте књиге дата је биографија Илије Барјактаревевића, параћинског војводе. Тамо стоји изос. : «По заузећу Јагодине и Ћуприје у пролеће 1804 г. Илија, пошто је летину прибрао и на салашима под планином је сместио, са пола своје нахије пређе у Ресаву Стевану Синђелићу, војводи ресавском, као своме познанику. **Тада му Карађорђе, који се такође са њим познавао, пошаље барјак** и наименовање за старешину Нахије параћинске.»

Даље стоји: «**Због храброг држања у варваринском боју** војвода Илија Барјактаровић за параћинску војску и војвода Милосав Здравковић-Ресавац за ресавску војску **добили су по један барјак** чији смо опис дали у Ресавчевој биографији... Илијин барјак се сада налази у двору, јер је Илијин син био наговорен да овај барјак, као и један коњски накит, «поклони» кнезу Милошу.»

Интересантно је да овај војвода у Карађорђевој војсци носи презиме Барјактаровић. Значи да је то било неко породично занимање. Милош Милосављевић каже само да је «племе Барјактаревевића доста велико... Барјактаревевићи су пореклом са Косова, из села Бајгоре, али се не зна када су се доселили.»

На страни 53 исте књиге пише Милосављевић о Конди бимбаши: «Трећи дан по бекству Кондином ударише Турци на логор кнеза Симе, које

предвођаше неки Чанак барјактар, који изазва Конду, а овај му дође на мегдан онди гди је сада Савет, те ти ту богме Конда са кнеза Симиног одељења разбије крцалије и убије Чанак-барјактара. За овакво јунаштво Карађорђе учини Конду бимбашом, **коме даде барјак и тевабију своју да има.**» — Тевабија треба да значи свој одред војске као што бимбаши приличи (бимбаша је у турској војсци био нешто налик на пуковника, заповедао је са око 1000 људи). Тај одред је добио и барјак, Кондин барјак. Овај га је неоспорно заслужио; та убио је јавно пред обе војске турског барјактара!

На стр. 67 исте књиге саопштава Милосављевић како је Карађорђе, установивши нахиске гарнизоне, **произвео за барјактара** Рајка Обрадовског-Орватског. То је нешто сасвим друго него добити барјак. Ово је један чин, и то не значајан (нешто као прапорчик у Русији), јер је исти Обрадовски тек после постављен за капетана. **Добити барјак значило је велико одликовање, а последица је била образовање самосталног одреда.** Именовати некога барјактаром није тада значило исто. Барјактар није носио свој већ туђи барјак (другог команданта).

Али је ипак и то сматрано као почаст. Нарочито су неки носиоци барјака, барјактари, своју функцију сматрали узвишеном и светом и пре би се одрекли живота него барјака. До ког степена је то ишло нека послужи ова епизода, забележена у Милићевићевом «Поменику» (стр. 862): «У боју ва Равњу, 1813, неком барјактару по имену Радовану Марковићу, одбије »турска пушка десну руку и барјак му падне. Радован, не гледајући своју десну, одбијену, руку, сагне се, дигне барјак левом руком и пренесе на другу страну шанца.»

Много барјактара по звању није било у Карађорђевој устанку. У «Причањима Петра Јокића о догађајима и људима из I српског устанка, 1804-1813», која су понова издата у Београду 1954 поводом 150 годишњице Устанка у књизи »Причања савременика о Првом устанку», налазе се и «Имена Срба који су се борили за слободу своје отаџбине», све по нахијама и кнежинама. Маса једна има кнезова, оборкнезова, војвода, буљубаша, капетана итд., али барјактара веома мало. Ја сам нашао свега три-четири.

Али код руског историчара Нила Попова који је тако темељно обрадио ово раздобље српске историје (Нил Попов, Србија и Русија од Кочине Крајине до Св. Андрејске скупштине, св. 1-4, Београд 1870) нашао сам један податак који ме зачудио. Ја ћу га директно цитирати са стр. 133 I свеске (ради се о преводу са руског): «Карађорђе је имао од природе јак, ватрен и страстан карактер, али је при свем том у опхођењу са женскињама био суров и слабо је за њих марио. Највише је имала на њега утицаја Мара из Бруснице, која га је пратила свуда у рату; она се одевала у мушке хаљине, **носила његов барјак** и звала се Маријаном. То је био тип суровог војника, који је одрастао усред хајдучког живота...; у бици му није било пара ...»

Дакле, лични барјактар Карађорђев била је жена, ваљана и храбра, али жена! Што писац пише да су је звали «Маријаном», то је јамачно русизам (кога преводиоци, њих четири на броју) нису спазили. Руси употребљавају у овим случајевима инструментал; звао се Петром, звао се Марком итд. Сигурно је називана Маријан; иначе би остало женско име (Маријана!).

Ја се нисам никад бавио историјом Србије XIX века, па сам морао да ове цитиране књиге набавим само за овај рад. Има их јамачно још више, такође са подацима о барјацима и барјактарима, али за илустрацију општег стања у то доба ово је сасвим довољно.

Карађорђе је дао барјакте и неколицини херцеговачких и брдских барјактара. Тако пише Марко Вујачић у скорашњој његовој збирци «Знаменити црногорски и херцеговачки јунаци», св. III, стр. 267, да је приликом сустрета на Сјеничком Пољу између Карађорђа и младог морачког војводе Мине Радовића, **Карађорђе дао «неколицини Морачана барјакте и мачеве, а војводи Мину криву турску сабљу.»** Но највећег трага је оставило **барјактарство неког Шибалије из Брда.** Ја нажалост немам код себе веродостојне историске податке о томе, па се морам ослонити на причиња Марка Вујачића, некадашњег мог пријатеља, чије књиге могу имати све пре него историску веродостојност. То не значи ипак да понеки детаљ није тачан

(Он између осталог сматра да је и тада, почетком прошлог века, био «црногорски народ» нешто друго него српски народ!)²⁾).

По Вујачићу (ко зна ко је њему давао податке, јер је он историски неучен?), Јован Шибалија је био још у почетку Буне у Карађорђевим редовима са «још 40 све истакнутих јунака-крџалија из свог племена Мораче.» И он је још у Србији био «устанички барјактар и јунак». (стр. 268 пом. књиге).

После јуначке смрти Јованове, о чијој погибији Вујачић доноси једну веома лепу народну песму на крају IV свеске своје збирке, где се Јован опева као Србин, «барјак устаничке српске војске прешао је у руке његова брата Гаврила», и он се «данас налази у Музеју.» Не пише Вујачић у коме; вероватно у Музају Првог српског устанка, у Конаку Милошевом у Топчидеру.

Са овим барјаком су некако Карађорђевићи били нарочито повезани, и сви владари Србије из куће Карађорђевића тражили су при женидби да им барјактар (првијенац) буде један Шибалић. Тако је и било. Вујачић прича даље: «Кад се женио син Карађорђев Александар, овај барјак носио је пред сватовима Стојан, син Јована Шибалије. Петар Карађорђевић, доцнији краљ Србије, када је емигрирао у Црну Гору, понио је собом и овај барјак. Он се на Цетињу оженио Зорком Петровић, ћерком црногорског књеза Николе. Барјактар му је био Стојанов син Живко Шибалија, капетан језеро-шарански.»

Толико Марко Вујачић, звани Кутлача. Он је намерно изоставио још један податак, који ћу ја овде допунити. Син Петров, Краљ Александар је,

2) У једној Историји, где сам веровао са сигурношћу да ћу наћи тражене податке, најмање сам их нашао. Историчар Петар Поповић, са Његуша, обрадио је у својој књизи «Црна Гора у доба Петра I и Петра II» један одељак који опусује везе Црне Горе и околних крајева са Карађорђем (стр. 96 и даље; књига је издање СКЊЗадруге број 316 из године 1951). На неколико места ту спомиње Шибалију, али претпоставља да сви читаоци знају за његове односе са Карађорђем. Тако наводи једно писмо Карађорђа од 29 маја (1806? ту писац сматра да ово треба да попуњује читалац), у коме му овај адресат «препоручује да помогне Шибалију и да се сједини с устаницима.» Још на више места спомиње писац Шибалију, а да се ништа конкретно не може пренети. То је осуство педагошке способности неких наших историчара.

приликом своје женидбе 1922, такође узео за барјактара једног Шибалића. Ја сам га видео са барјаком на челу свадбене поворке у Београду, а после га је претставио моме оцу никшићски владика Кирил, доцније бокелски владка и школски друг мог оца. Казао је: «То је мој епархијанин Шибалић.» Ја сам био присутан. Али се не могу сетити какав је барјак носио Шибалић, да ли српски или југословенски или неки стари. Ако ме памћење добро служи, то је био српски барјак.

Морам још напоменути да сам још нешто о тој застави Шибалића (ја бар мислим да се о њој ради) нашао у посвети једне скорашње књиге. Ради се о књизи д-ра Љубомира Дурковића Такшића «Србијанско-Црногорска сарадња (1831-1851)», коју је 1957 издала Српска академија наука (Историски институт књига 6). Сам д-р Дурковић је Дробњак, и речена посвета његова гласи дословно: «О стопедесетогодишњици ослобођења Београда од Турака посвећује овај рад **Карађорђевој застави** (пишчево подвлачење), под којом су се борили за ослобођење српског народа и старе српске Отаџбине; Арсеније Гаговић, Гаврило Шибалија, Милутин Церовић, Ђоко Маловић, Јевто Кујунџић-Шећер, Шујо Караџић и остали вође и устаници из херцеговачко-брдских племена — Писац.»

Ја мислим да су скоро сви **прваци** које је споменуо Дробњаџи, а можда је било бораца и из других делова Херцеговине и Брда (Дробњаџи су били у Херцеговини).

Реч «**Карађорђева застава**» треба да се тумачи само тако да је **једна од застава** које је Карађорђе својим одличним борцима поклонио, и тима их уврстио у ред својих бораца, у ред чланова Првог српског устанака, у ред старешина. Није то била, ја бар тако мислим, лична застава Карађорђева, или, како би данас рекли, стандарта врховног команданта.

Али, њом се и данас поносе потомци тих бораца; њено дејство је било више него локално и темпорарно.

III

Интересантна је ствар да у песмама о Првом српском устанку имамо веома мало или нимало података о заставама Срба мада их је било у изобиљу. Хроничар и певач Устанка био је Филип Вишњић, сасвим слеп. Можда као слепац није имао нарочитог смисла да «уочи» важност застава, а можда их је намерно игнорисао. Тек у његовим најбољим песмама ни речи о заставама и заставницима српским.

У песми «Почетак буне на дахије» описују се небеске «прилике» према којима су Срби морали и раније да отпочну рат. Између осталих «прилика» које «Свеци вргоше» били су и «барјаци крвави» који идоше:

Од Ђурђева до Дмитрова дана ...
Виш' Србије, по небу ведроме ...

Коментатори то тумаче појавом једне комете 1806 године, дакле две године после Устанка. А Вишњић говори о трајној појави, која је трајала пола године. Нити је комета крвава нити би је Вишњић могао спазити. (Истина, могао је чути о њој.) Пре ће то бити нека друга «причина.» У сваком случају барјаци су символ борбе, можда баш борбе за слободу. Не морају бити одређени барјаци; сваки је барјак предзнак борбе.

У песми «Бој на Чокешини» има помена о неколицини барјактара, али су све Турци; Срби су их само побили. Тако нпр.:

Ђе два брата, два Недића млада,
Погодише у турској ордији
До два брата, два Турчина млада ...
Оба брата, оба барјактара,
Оба паше, ногом не макоше,
Барјаци им пусти остадоше.

Затим је Дамњан Кутишевац «дао огањ пушци»:

И он уби у турској ордији
Из Зворника Асан-барјактара,

Асан паде, барјак му остаде ...

Онда дође на ред Панто Дамњановић:

Пантелија уби у ордији
Из Брчкога Глибан-барјактара...

После је пукло триста српских пушака

Мртвих паде за триста Турака...

Ту се већ не пита ни ко је пуцао ни ко је погинуо; то је била маса, безимена војска. **Али барјактари су били знатни, и убити барјактара сматрало се као прворазредан подвиг.** То се памтило и препричавало, то је у песме ушло: и који је барјактар турски убијен и ко га је убио.

О српским барјактарима нигда трага у песмама о Устанку.

У ускочким и хајдучким песмама су често барјактари убијали противног барјактара. Од Срба, који су убили поименце означене турске барјактаре у Првом устанку, ниједан није био сам барјактар.

Не само што је часно убити барјактара и тиме лишити противника једног угледног борца, већ је можда још значајније да тиме **«барјаци остају пусти.»** Без обзира да ли су се Срби домогли тих барјака или не, они су сад проста крпа, они не уливају живот, они не бодре и не воде, они су «пусти.» Лепше се заиста није могло рећи нити би ма који уметнички српски песник то боље и лепше рекао него слепи, неписмени Филип Вишњић:

Барјаци им остадоше пусте...

Истина је још да се тим одаје почаст и погинулим бајактарима иако турским: нигде певач не каже да је Турчин барјак из рука пустио и покушао да себе спасава. Напротив, из стиха:

Асан паде, барјак му остаде

произлази да се Асан борио са барјаком и за барјак до последњег даха. Барјак је остао за њим, он је напуштен тек кад је барјактара физички нестало.

Овај начин певања показује и српску генерозност и српску истинољубивост.

IV

Несумњиво су сачуване неке од застава из Првог српског устанка и врло вероватно се налазе у Музеју Првог српског устанка који је организован у Топчидеру као трајна устава. Ту би се оне могле подврћи ближем опису.

И на сликама су неке заставе истакнуте, али није сигурно колико се верно сликар обазирао на стварност. Пре ће бити да није уопште о њој водио рачуна, тако да те слике као извори саздања српских устаничких барјака једва долазе у обзир.

Поводом 150 годишњице Устанка је написао Ненад М. Симић, публициста из Београда, један чланак под насловом «Карађорђево устанак у српском сликарству XIX века», где се износи веран и стручан опис тих слика. Тамо изос. стоји:

«Сам мотив Устанка у Орашцу сачувао нам се на једном цртежу непознатог аутора. На отвореном простору приказана је сцена како Карађорђе предаје барјак Танаску Рајићу, док их буковички прота Танасије Антонијевић благосиља.»

«Катарина Ивановић даје велику композицију «Освајање Београда 1806» (уље). »Приказана је борба унутар градских бедема. Устаници су продрли са два заставама...»

У слици Анастаса Јовановића «Погибија Васа Чарапића» види се огромна застава са српским грбом у средини. Ја сам је нашао у новинама, тако да не знам које су боје. У средини је канда бела (са грбом).

Маколикогод ове заставе са платна биле плод романтичарске маште, било би интереснато видети их и описати их поближе. И ти сликари су се морали на нешто ослањати.

V

Што се тиче **Другог српског устанка**, сви се ми сећамо једне традиционалне, да не кажем конвенционалне слике, како се **Милош** појављује у богатом оделу пред црквом у Тополи и објављује своју спремност за рат са Турцима. **Уз њега је била велика застава која је такорећи наткриљивала све и доминирала сликом.**

Срећом је та мање-више историска сцена овековечена у књизи д-ра Бортолемеја Куниберта, личног лекара књаза Милоша, иначе Италијана, о Првом Устанку и Милошу. Та је књига изашла у два дела на француском (други део после смрти Куниберта), а целу је превео на српски д-р Миленко Р. Веснић, под насловом «Д-ра Бартол. Куниберта СРПСКИ УСТАНАК и Прва владавина Милоша Обреновића 1804-1850. Превео д-р М. Р. Веснић, у Београду 1901.» Издање Задужбине Илије М. Коларца, св. 96.

У тој књизи, на страни 72, саопштава Куниберт да на Цвети 1815 Милош «отиде рано ка цркви Таковској, где су се били побринули да се прикупи мноштво народа... Једногласно се закључи да се треба листом подићи и огласити очајну војну народним угњетачима... Народ сакупљен у Такову замоли једнодушно Милоша да му се стави на чело и да га никако не напушта... Скупа се заклеше да ће своје воље стопити у његову. Милош се врати дома у Црнуће, праћен храбрим људима који хтедоше образовати око њега као неку стражу, као и многобројном гомилом народа. Он се повуче за неколико тренутака у свој дом, **затим изађе са својом војводском заставом у руци**, обучен у своје негдашње рухо, које је досле држао скривено. **Изашавши пред народ, предаде он заставу у руке Сими Паштрмцу**, узвикујући: «Ево мене опет, вашег војводе. Рат Турцима.» Ових неколико речи бише примљени одушевљеним усклицима и живим изразима радости. **Застава беше побијена пред кућом. Под њом се уписа у војску велики број срчаних људи, који се заклеше да ће је оставити так онда кад буду побољшали судбину своје отаџбине.** Докле рудничке долине одјекиваху убојним и веселим усклицима, **док се око ове заставе слободе, која је требала да види промену судбине Србије и обезбеди њезину будућност играху убојне и родољубиве игре**, Милош оправљаше гласнике свима онима које беше посветио у своје смерове.»

Као што се види, овде је застава играла далеко значајнију улогу него у Првом устанку. Јер је овај, други, устанак настао организован, проглашен тако рећи слободно, у масовној манифестацији. Застава је била заиста у центру догађаја: она је огласила устанак, под њом се војска купила, под њом је заклетва извршена, она је била пун и незаменљив символ слободе.

Милошева застава је била и знак стартовања и труба покрета; била је и бојни клик и мангет који себи привлачи; сведок јединства и гарант победе; амајлија која штити и која непријатеља одбија; знак пркоса и јемац истрајности. Итд.

Она се развила јавно и отворено; изгледало је да почиње рат а не устанак. Sprema се и слободно организује читава војска да иде на поприште. Старт више личи на Лазарев поход из Крушевца, како га народни певач описује, него на Карађорђево бунт. Таковска застава обележавала фронт, али фронт војске према војсци.

У Првом устанку било је веома много застава. Али су оне биле неподвижне, скоро случајне, епизодне, у сваком случају секундарне. Свуда се најпре решило да се људи дижу и застава би се пронашла тек кад су се они покупили (бар већи део). И тих застава је било скоро онолико колико одреда, сасвим разноликих, који одговарају и не одговарају задатку. Није било старијих и млађих, виших и нижих, значајнијих и мање значајних.

Таковска застава је била општа, свеустаничка а тек у другом реду застава врховног команданта. Можда је било после још локалних застава, али је ова била основна и општа, то је била **Застава Устанка, алај барјак српске устаничке војске.**

То увиђа и признаје сам странац Куниберт, који је, истина, нешто доцније дошао у Србију, али се као малоко уживео се у њене установе и обичаје, па зато поред горњих речи даје и једну аднотацију о застави. Нажалост, преводилац, д-р Веснић, стално каже «стег» место застава, што се апсолутно не може одржати, бар не у данашње доба кад стег ипак нешто друго значи (јер под «својим војводским стегом» би се данас могла разумети стандарта војводе, а не општи барјак Устанка), па сам зато ја свуда реч «стег» заменио

са речју «застава.» То је било тим пре дозвољено, што се не мења оригинал, већ се француској речи «драпо» даје одговарајући превод.

Кад постоји више израза треба их употребљавати и хронолошки адекватно, а не анахронички. Веснић је употребио реч коју ниједан учесник тога покрета није знао. Да је неко казао Милошу: Нека ти је благословен стег, он би га питао шта то значи. Као што народни певач анахронистички говори о крсташу барјаку на Косову (а ми смо реч барјак примили после Косова и због Косова), тако и Веснић употребљава једну учену реч, која се чак ни као таква није до данас удомила, употребљава је за време Милошево, и приписује је Милошу!

У аднотацији Куниберт каже: **«Застава војводе Милоша, која послужила као знак Другог устанка, постала је светом стварју за Србе. То је њихов labarum, њихов palladium. Као светиња је очувава: указује јој се неко богопоштовање, те је показују са извесном побожношћу стравцима који походе Србију.»**

Лабарум је доцно-латинска реч, преузета из средњовековног грчког језика. Тако је зват символ који је Константину са неба пао у виду крста са натписом «Туто ника», што значи: С тим победи. (После је то латински транспонирано у: In hoc signo vinces, што значи «У овом знаку ћеш победити»). Та фраза је код нас позната. После се као лабарум звала свака застава наследника Константина Великога у Цариграду, на којој је био знак Крста са почетним словима Христа (ИС ХС). Лабарум би, према томе, била застава за одбрану хришћанства.

Са речју паладиум или паладион је у старој Грчкој означаван лик божанства које чува неки град, чијој је заштити тај град поверен. Ако би нестало паладија, град би могли непријатељи лако да отму. Зато Омир пева да су се Одисеј и Диомед кришом увукли у Троју и тројански паладијум отели. Тиме је, разуме се, судбина града била запечаћена!

Стварно су за цело време владавине Обреновића у застави Првог српског устанка, у Милошевој застави, сви гледали символ српског ослобођења.

Не знам шта је са заставом, и не знам како је изгледала. То ће се лако установити у земљи. Главно је то, да је то случајно испала застава Устанка и символ српске слободе. Да је застава изгледала друкчије, њој би се иста својства признавала. Она није била пројектована унапред, већ је то застава којом је случајно Милош Обреновић располагао. (Не знам да ли је под њом водио своје одреде у Првом устанку). Она је накнадно освећена, победама и успехом, васкрсом Државе српске. Да ових успеха није било, нико не би ни знао за њу. Тим успесима **она је заиста постала света и свакоме Србину драгоцен.**

И д-р Михаило Гавриловић у своје монументалном делу «Милош Обреновић», књ. I, Београд 1908, описује скоро једнако тај спектакл. Тамо стоји (стр. 151): «Иако се примио старешинства и већ позвао народ на оружје, Милош се стаде колебати. После другог премишљања и већања, оде у вајат, баци на себе војводско одело и узме сребрно оружје, **па с војводском својом заставом, која је дотле била негде сакривена, изађе пред своје момке. «Ево мене, а ето вама рата с Турцима» узвикнуо је Милош, предајући заставу Сими Паштрмцу... Паштрмац победе заставу у земљу и почне прикупљати устанике.»** Мих. Гавриловић саопштава да је податке узео из Вукових Скупљених историских списа, I, стр. 145 и Симе Милутиновића Историја Србије, стр. 140. По свима је та застава одиграла једну значајну улогу у Другом српском устанку.

Тај Паштрмац (Сима Милосављевић правим именом) није случајно одређен за барјактара. Михаило Гавриловић саопштава у II књизи поменутог дела (стр. 452) да је он «за Карађорђево време био барјактар и целат код војводе Антонија Пљакића.» Последњу половину реченице даје међу наводницима, али не каже откуд је податак узео.

VII ЗАСТАВА ОБНОВЉЕНЕ СРБИЈЕ: СРПСКА ЗАСТАВА

I

Много је задатака имао књез Милош да испуни и много препона да савлада да би афирмирао и себе и нову, младу, државу којој је стао на чело. Међу њима је било и питање заставе (заједно са питањем грба).

Није то питање заставе било чисто сентиментално, као што ће многи помислити: није био само романтични занос који га је изазивао. За Милоша и његове прве сараднике радило се о признању што више квалитета државе. Србија није била слободна, већ трибутарна, вазална. Но ипак је она уживала велики степен аутономије који је гранично са самосталношћу. Она је стално настојала да број својих атрибуција повећа, да квалитете државности појача. Турска је, сасвим природно, имала супротне тежње: она је желела да сузи и постојеће а камоли да прошири државне атрибуције и ознаке посебности Србије.

Књаз Милош је гледао у грбу и застави једно од битних спољних обележја државности. Заиста, те ознаке су имале државе а не санџаци и пашалуци. Вазална «држава» могла их је имати а могла их је и немати. Србија је гледала на сваки начин да их има, а Турска је гледала да их Србија не добије. Без сагласности Турске као сизерена, ови знаци би се могли само узурпаторно увести. А то је избегавао Милош, који је својом здравом сељачком логиком избегавао нове тачке трвења са Турском.

Место тога, Милош је «преговарао», Милош је молио Турску и преко својих претставника у Цариграду и преко турских команданата у Србији, да одобри Србији и грб и заставу. Ова је оклевала; није га директно одбијала али није ни давала пристанак.

У међувремену у Србији су предузимане «припремне радње», па су чак чињени покушаји да се изврши готов чин, који би Турска накнадно одобрила. Али ни то није обзнањивано великим звоном, нити је иностранство о томе обавештавано. Милош је хтео, кад је то било могуће, да фигурира као пун владалац пред својим Србима, па је и то вешто испреплета у форму религиозних обреда, у које се Турци нису мешали.

Званично, пак, код сваке израде уставних предлога или предлога основних закона земље, ово питање се само по себи јављало јер, једна државно-правна формација која има устав ео ипсо може и треба да има и ознаке своје посебности.

II

У првом пројекту устава обновљене Србије од маја 1820 налазила се тачка о слободи трговине на суву и на мору под српском заставом. (Александар Соловјов, Историја Српског грба, Мелбурн 1958. стр. 106). Хтело се заобилазно, кроз неутралну одредбу о слободној трговини, озваничити постојање српске заставе, која није била још ни у најопштијим цртама обележена. Хтело се просто утврдити да Србија има своју заставу. Али је у Руској преради истог пројекта устава ова одредба изостављана «да се не повреди суверенитет Порте, на који су Турци љубоморно пазили» (исто дело).

У први српски Устав, који је био кратког века, у тзв. Сретењски устав 1835 унео је Димитрије Давидовић посебну главу II са насловом: Боја и грб Србије, где је стојало: «Боја народна српска јест отворено-црвено, бела, и челикасто-угасита.» Ову последњу боју, по мишљењу проф. Словјова, унео је у пројекат Устава Димитрије Давидовић због тога што «српска огњица треба да буду металне боје.» (Пом. књига стр. 108).

Тај Устав је проглашен на Сретење, 2 фебруара 1835 а већ сутрадан, у Крагујевачкој цркви су «посвећени не само Устав, већ и боје и грб Србије» (Соловјов, стр. 109). У званичним «Новинама Српским» од 9 фебруара исте године је писало: «И ове (боје и грб) требало је посветити; **претстављене су у барјаку од беле, црвене и челикасто-угасите свиле, изрецканом на три језичца и снабдевеном на среди крстом, између чијих кракова су стојала четири огњица.** И овај барјак стојао је за све време службе изнад налоње са Уставом, испред великих двери, држан од гвардејског официра Ефрема Гајића. «... После је дошла литија преко Књажеве ливаде коју исте Новине овако описују»: **«За Митрополитом следовао је барјак, претстављајући боје и грб Србије, а за овим Књаз и књажевска фамилија.» Онда је Митрополит**

освештао на ливади тај барјак са грбом.¹⁾ И поред освећења барјака са грбом, и Устава, дуг живот им није био намењен. Сам је Милош минирао ускоро Устав који је био сувише слободоуман! Тиме је и питање легализације грба и заставе понова постало отворено. Милош је на томе сад радио одвојено, не везујући се формално за текст устава.

Русија је много учинила да се Сретењски устав стави ван снаге; он јој је изгледао сувише либералан (као уосталом и Аустрији). Руска влада је била послала у Србију свога нарочитог изасланика барона Рикмана (немачког порекла). Овај је имао да да лекцију Милошу у његовим сарадницима. И Рикман је заиста све подвргао јеткој критици што су водећи Срби учинили у последње време. Нарочито се окомио на Устав, нашао је да ниједна одредба тога Устава није за Србију: или јој Србија није дорасла или су одредбе неумесне и нелегалне. Ове последње су одредбе о застави.

О томе изречно саопштава д-р Куниберт у цитираној књизи стр. 435: «Руски изасланик је затим питао, и то с потсмехом и сарказмом, шта има да значи застава коју је Србија усвојила, и кнежевска круна која је на њој, па је поново нагласио: да је Србија под турским врховним господарством и да према томе не може ни имати других застава ни грбова осим турских. Изгледа да се он наслађивао свирепим задовољством да понижава Србе, потсећајући их сваког часа на њихов положај потчињености Турској...»

Одговорио му је Кнежев секретар Јаков Живановић, некадашњи професор Српске гимназије у Карловцима. И сасвим снисходљиво он је казао «да Срби сматрају да завођење заставе и грба није баш тако страшно и велики грех, пошто то може имати и најсиромашнији турски војвода и најмање европско село, па да их ипак нико не оптужује да су тиме хтели да прогласе своју независност...» (Куниберг стр. 436). Јаков Живановић је и сам у својим Мемоарима описао овај дијалог са бароном Рикманом, и они су штампани делимично у Споменику Српске краљевске академије наука број VI за годину

1) Ово је други случај освећења барјака на који смо наишли. Но он се битно разликује од првог изложеног на крају V одељка. Тамо Петар I освештава барјаке којима се иде у бој, овде српски митрополит «освећује» грб и заставу државе и њеног поглавара. Радило се о једном једином, незаменљивом знамењу, који репрезентује државу и владоца. Ту је далеко лакше наћи аналогију са црквеним предметима; ако не *res sacrae* а оно *res sacra*. Код бојних застава ова би аналогија била сувише натегнута.

1890 под насловом: »Неколико примечанија на књигу К. Роберта.» Живановић је убеђивао Рикмана да је Србији потребан Устав: «Треба да знамо шта је земља на којој живимо: — дакле **требујемо опредељеније Србије.**» А онда прелази на амблеме: «Треба да знамо чиме се разазнаје наша земља од других: дакле требамо **знаке одличителне Србије, тј. Грб и Заставу земаљску и народну.**» Живановић даље тврди да је грб потребан на актима («званичној корешподенцији»). «а ако треба трговина да буде слободна, то без заставе на лађи бити не може.»

И у свом пројекту другог Устава Јахов Живановић је опет унео као главу II «**знаке отличителне Србије.**» И кнез, и остали главари су «викали до неба, доказујући да **без Скупштине, Грба и Барјака бити не може.**» Рикман напослетку пристаде да му се да тај пројекат али на засебној хартији коју ће он «препоручити особеном вниманију Императорског Министарства».

Проф. Соловјов закључује у цитираној књизи (стр. 112): «Из овог разговора видимо да, иако је кнез Милош лако пристао да се одрекне Сретењског устава који му је самоме сметао, није хтео да се одрекне српског грба и заставе. У тому су га једнако подржавале и српске старешине, и учени пречани, као Дим. Давидовић, Јаков Живановић и доцније Јован Хацић».

У великом делу Михаила Гавриловића «Милош Обреновић» недостаје нажалост IV књига, у којој би се налазили најаутентичнији подаци о преговарању са Портом око заставе. (Рукопис те иначе потпуно завршене књиге пропао је 1915 у рату). Али у III књизи говорећи о г. 1835, каже Гавриловић (стр. 536): «Порта је показивала необично добру вољу према Милошу: **питање о застави (флагу),** о београдској царинарници идр. она је обећала да ће ускоро свршити».

Ускоро је Милош ишао у Цариград; чинио је званичну, давно припреману посету Султану (у јесен 1838). Он је хтео да ово питање реши независно од Устава. И заиста, то му је успело. Издат је **царски ферман децембра 1838; то је рођендан српске заставе.** Званичне «Српске Новине» од 28 јануара 1839 донеле су ову вест:

«Кад је свјетли Књаз наш у Цариграду био, получио је настојањем својим **барјак народни, састојећи из три народне боје, одозго црвене, у среди отворено плаветне, а одозло беле ...**» (Из Соловјова, цит. дело, стр. 112).

Разуме се да је и ту књаз Милош имао помоћнике и сараднике. Јован Хацић је радио пројекат новог устава који је имао да замени Сретењски устав. Прва глава тога пројекта гласи «Достојанства **и карактеристичне ознаке Србије.**» Он је дао и објашњење да је «грб и заставу унео у устав, јер су то **најподеснији знаци достојанства Србије,** и већ су били употребљавани и признати.» (Јаша Продановић, Уставни развитак и уставне борбе у Србији. Колекција «Српски народ у XIX веку», Београд 1936, стр. 77). Ту се радило о пројекту тзв. Турског устава донетог хатишерифом од 1838. Руски посланик у Цариграду Бутењев није одобравао српској депутацији да ове одредбе остану, јер се бојао турске реакције.²⁾

Онда је Депутација покушала да једним посебним актом прокриумчари те одредбе. У Депутацији су били Аврам Петронијевић, Јаков Живановић и Јован Симић. Живановић пише (пом. дело): «Кад смо видели да и Грб и Барјак не могу у Устав да уђу, радили смо на томе одељено, **и израдили смо ферман за красну и милу Заставу и Грб Српски,** које је нас колико-толико тешило... Ми смо предлагали заставу тробојну — и да се стави српски Грб на сред-среде, и више ништа; а Порта је покрај тога имала вољу на црвеној боји ставити три своја грба, полумесец са звездом. После јасних и опширних објашњења Порта попусти, и споразумесмо се у томе да се ставе на црвеној боји, и то одма до копља четири звезде. — Ту је требало наравно и много објашњења и настојања с наше стране, да би се све тако одобрило, и ударило на препоне јаке: — тек-хвала Богу, све је одобрено. **И то су та застава и тај грб српски, о копљу, извајаном народним бојама, црвеном, плавом и белом уз целу дуж тога.**»

2) Сами чланови српске депутације за израду устава жалили су се потом, кад је он био донет, како «укида древне рода светиње», изос. «Избрисавши знамење грађанског бића српског, флаг и грб.» («Словенка» за 1860 г. VI св. стр. 483).

Посредно се постигло што се није могло постићи непосредно. И иронија судбине је донела да су нам је први грб обновљене Србије и прву заставу Српског народа Турци прописали. Али предлог је долазио од Срба и Турци су с негодовањем на то пристали.

И заиста, крај 1838 и почетак 1839 претстављају датум рођења доцније тако прослављене и Српству миле српске заставе.

III

Напоследку је испало добро што та материја није уставом прописана: уставни су се у Србији мењали, укидали, нападали, бранили («уставобранитељи») итд., показали су се лабилнији него што би смели да буду. А бар ова одредба о «одличителним знацима Србије» није подлежала ни директној ни индиректној опасности. Она је остала трајна.

У специјалним приликама у којима је живео Српски народ ово је било од још већег значаја. Јер је та застава, замишљена испочетка као знак једне државе, постала символ целокупног Српског народа, и свако колебање у њој довело би до слабљења опште српске солидарности.

И заиста, следећи, «Намеснички» устав из 1869 нема помена о застави и грбу. То постаје уставна материја тек радикалским уставом 1888. Тамо стоји у члану 2, после описа грба: **«Народне су боје црвена, плава и бела.»** Триколоре су стварно означаване као «народне боје»; постојала је у раном XIX веку читава теорија о томе. У нас је нашла уставну котву већ скоро анахронична. Али код нас те речи значе много: јер боје народне нису истоветне са државним, као што Српски народ није престајао на границама краљевине Србије.

У уставном пројекту Напредњачке странке из 1880 и 1883 налазила се такође одредба о грбу и застави, али при крају текста у тзв. Општим наређењима и гласила је само овако: »Српски је грб двоглави бели орао. Боје су заставе: црвена, плава и бела.»

Стилизација Устава од 1888 је адекватнија и више одговара српској ситуацији.

Кад је већ та одредба постала уставна материја, ниједан више српски устав није био без ње. Али је стилизација увек била различита.

Октроисани Устав краља Александра од 6 априла 1901 има овакву одредбу: «Народна је застава тробојна с црвено бојом озго, плавом у средини, а белом оздо.» (Члан 2).

1903, код промене династије, враћан је на снагу скоро истоверан Устав од 1888, са непромењеном одредбом о застави.

IV

Од краља Милана, не знам тачно датум, старешине у српској војсци су носиле на капи српску кокарду, и то подофицири само боје заставе, а официри још и иницијал владоаца међу тим бојама.

Војне заставе су биле такође у српским бојама.

Неке медаље су имале пантљику црвено-плаво-белу. Тако нпр. Медаља Краља Петра I, Медаља за грађанске заслуге, и Споменица на рат за ослобођење и ујединење 1914-1918. Иако облик пантљике није био увек исти, нити ширина боја, ред им је био једнак.

V

Застава Кнежевине Србије, иако државни амблем, била је још упочетку предвиђена и предодређена као застава васцелог Српства, као знак под којим има оно да се уједини. Најпре духовно, после државно. Прва Србија Карађорђева и Милошева није под њом настала, али све доцније аквизиције, сво даље прикупљање Срба и српских предела има да се врши под њеним знамењем.

У том погледу, као први знак проширења српске моћи, као први експанзивни акт у правцу пуног ослобођења и сједињења Српства, може се сматрати предаја српских градова књазу Михаилу и његовим властима 1867. Предаји градова претходила је једна жива и интензивна дипломатска активност. Борбе нису вођене, али је притисак чињен и овамо и онамо. Напоследку, Турска пристаје да се «чување градова повери лицу прејасне светлости, српском књезу, да се изведу из истих муслиманске посаде па

замене српским војницима, с једним условом да се **царска застава и унапредак вије на њиховим зидинама поред српске.**» То је саопштио у писму Српској влади турски велики везир 19 фебруара 1867. (Вид. Живан Живановић, Јован Ристић, издано на више места; овде узето из књиге Жив. Живановића, Србија у ратовима, Београд 1958, Српска Књижевна задруга, књ. 342, стр. 222).

Турска је била начисто да се предаја градова има да обележи и спољним знаком измене суверености и националности њихове; она је знала да ће се сместа извесити српска застава. Молила је само, тј. поставила је захтев, да се и турска застава задржи **поред српске.** То је једини услов који је од Турка постављен био, и он је био испуњен (и вршен до 1876 године, кад је турске заставе дефинитивно нестало, и остала само српска).

Књаз је формалан ферман о предаји градова добио у Цариграду, и 6 априла 1867, два дана по повратку из Станбула, он је на Калимегдану прочитао ферман окупљеном свету, затим на коњу ушао у град, учествовао при смени страже у граду (предаји стражарства од Турака Србима) и **«дизању српске огромне заставе на главној катарци пред пашиним конаком.»** Описујући то, Живан Живановић, који је актима сам учествовао као ђак II разреда гимназије, каже да су то «били дивни родољубиви тренуци који се не заборављају» (цит. дело, стр. 222).

После Београда, српска застава је истакнута и на осталим градовима Србије где је до тада била турска посада. Одма по предаји свих градова пише књаз Михаило својеручно Јовану Ристићу у Цариград: «Осећам потребу обновити оно неколико речи моје захвалности, и дати Вам уверење мога признања, да највећи део заслуга мога Правитељства што **се српска застава вије на бедемима београдског и осталих градова** у Србији Вама припада.» (Локо цитато).

Српска застава је ту први пут истицана као символ српских успеха и знамење српске будућности.

VI

После су под том заставом вођени ратови Србије за ослобођење и уједињење. Она је 1878 засађена на белеме Ниша, њом је обележено освајања Врања, Прокупља итд. С њом се допрло било тада до близу Косова. Али највећу славу и највећи домет је она доживела у другој деценији овог века. Под њом су извојеване биле победе којима се цео свет дивио. Она се развела на Куманову, на цитадели Скопља, на Битољу итд. Чак и на Једренима. И на Јадран је била стигла, али се морала повући по жељи Великих. Иза свршених ратова, све су пуковске заставе стигле у Београд на триумфални улазак трупа. Те заставе су већ биле одликоване. Народ, који је иначе плакао у одушевљењу, скидао је капе и клечао пред победничким заставама српским. Под њима је Косово освећено.

Дошао је Први светски рат: заставе су ређале заслужена одликовања. Пренете су у туђину, како је Дучић певао у својој заносној песми «Аве Србија», као изгнаник Првог рата пред пролеће 1916. Почетна строфа овако гласи:

**Твоје сунце носе сад на заставама,
Ти живиш у бесном поносу синова;
Твоје светло небо понели смо с нама,
И зоре да зраче на путима снова!**

Србије тада материјално није било; она је била окупирана, поробљена, згажена. У песми Дучић каже: Ње има, Србија постоји, само је видимо и носимо у заставама итд. Њено сунце се у заставама огледа. **Заставе у крајњој линији замењују тада Отаџбину.** Али су оне и знак да Отаџбина ипак постоји и да ћемо се ње домоћи.

Кад је крајем 1916 на Кајмакчалану опет завејала српска застава, то је био предзнак њеног пуног триуфа. Он је ускоро дошао. Са српским заставама ослобођено је цело Српство и уједињена Југославија.

Ни Душанове заставе нису им у слави равне биле. Да се после запусте и заборава.

Ми немамо овде довољно детаљних података о истицању застава и њиховом поздраву код речених српских победа, а нема ни довољно простора у књизи да се све то изнесе. Нека се допуни после.

Ја сам у чикашкој «Слободи» од 1 новембра 1958 навео један догађај описан у књизи швајцарског лекара д-ра Ханса Фогела под насловом «Ваљево.» То су успомене његове из Балканских ратова. Описује последње дане једног мајора у његовој болници у Ваљеву неког Маркијевића, који је, тешко рањен, говорио само о величини свога народа и о националним задацима Србије. И затим каже Фогел: «Кад је осетио да му је крај, тражио је да му пруже једну малу српску заставицу, која је стално стајала уз његов кревет, и њу је, у самртном грчу, утиснуо у своја уста, из којих је крв лила.» Тако је умро задовољен уз своју вољену заставу, уз символ Српства!

VIII СРПСКА ЗАСТАВА У БЕЧКОЈ ЋЕСАРОВИНИ

I

Говори се овде о Бечкој ћесаровини, јер је она имала различите називе: била је и у склопу Немачког царства и ван њега; била је засебна Аустрија у XIX веку, до 1867, после Аустро-Угарска; до 1878 није имала Босну и Херцеговину, после су и ове две покрајине њој припојене, итд. А увек је то била држава потчињена бечким владарима (најпре опште-немачким, а после аустриским царевима).

У тој Ћесаровини било је Срба од давнина, а стално су надолазили нови. Бројно нису били за потцењивање, али је њихов значај био још већи због геополитичког положаја области које су настањивали, а још више због њихових личних врлина, њихове храбрости.

Иако су се налазили у туђој држави, Срби су били прилично организовани и вођени од своје јерархије и својих духовника. Имали су понекад и цивилне старешне, деспоте итд. Но ја не верујем да су имали своје сталне заставе као национално обележје све до половине прошлог века.

Несумњиво су при својим верским манифестацијама носили нека знамења; она су јамачно била верске природе. Своју засебну територију нису имали све до образовања Српске Војводине 1848, а у рат су ишли под туђим застарама.

Тех у XIX веку, после Француске револуције и у доба кад су српске националне тежње добиле биле изглед блиског реализања, јавила се код «пречанских» Срба и жеља за националним «отличењем» (разликовањем, разазнавањем), за знацима националне диференције и посебности, за симболима народа. Ту спада и застава.

Сад се она истиче и где треба и где не треба, истиче је како ко стигне и где стигне. Никаких прописа о њој нема, никакве утврђене схеме, нема једнодушне праксе. Али се то све дешава у доба супрематије триколоре, и сви се слажу у томе да застава Срба треба да буде тробојна састављена од три садашње боје. Зачудо, нико не предвиђа и не предлаже неку четврту. Као да

је постојала нека историска повезаност са ове три боје, нужност коју традиција налаже. А то није био случај.

Дакле, Српски народ у Аустрији (а њега је било тада више него Срба и уопште становника у Србији) тражио је своју заставу, тражио и проналазио. Усвојио је био три боје, само што их је произвољно ређао: једанут овако, једнапут онако.

То су чинили исто и Хрвати до половине прошлог века. Димитрије Руварац у поменутој књизи пише (стр. 111): «У марту 1848 хрватски родољуби започну у Хрватској и Славонији истицати тробојну заставу, и то црвено-бело-плаву, плаво-бело-црвену, бело-црвено-плаву. Напослетку усвоји се плаво-бело-црвена застава, и то у први мах као застава слободе, братства и једнакости, а доцније као застава троједне краљевине.»

«Испочетка су и многи Срби — пише даље Руварац — истицали такве исте заставе **док нису сазнали каква се застава вије на Патријаршеском двору у Карловцима.**»

Дакле, и Срби «преко» су једнако колебали као они у Србији и употребљевали као српску националну ознаку три боје поређане час овако а час онако. Увек су биле исте боје, то је тачно, увек боје садашње заставе, али различито поређане. Нити им је био утврђен ред нити правац ређања (једном вертикалан другом хоризонталан).

Тек кад је патријарх карловачки, као репрезентант тамошњег Српства, истакао на свом Двору сталну заставу, сви су онамошњи Срби пошли за њим.

А кад је то било? Истог дана кад је митрополит Јосиф Рајачић изабран за првог српског патријарха у Аустрији, тј. 1 маја 1848.

Прота Руварац пише даље (стр. 104): «Од тога доба до данас у свим свечаним приликама вије се она на патријарховом двору. **Од тога доба до данас, сматрао је наш оострани народ исту заставу за заставу Српске карловачке митрополије и српског патријарха, а тима и за своју заставу.**»

Патријарх Рајачић је узео, декле, српску државну заставу за своју. (Само је из ње био избачен грб српске Кнежевине). На тај начин се споља изразила солидарност и јединство Српског народа у Србији и у Аустрији. Српска Војводина имала је исту заставу коју и српска Кнежевина. А кад је Српска Војводина нестајала, застава српска је легализована. То се догодило на Благовештенском Српском народном сабору, легитимном преставнику тадашњих Срба под Аустријом 1861 г. Између разних услова које је Сабор поставио за сједињење Војводине са Угарском одн. Хрватском и Славонијом, била је и тачки XII која је гласила: **«Спољашни знаци српско-народног политичког живота у војводовини српској јесу грб и застава српска. Грб војводине српске састоји се из белог крста на пољу црвеном са четири плаветна оцила.**

Застава српска, са бојама црвеном, плаветној и белом, има се у целој војводини српској поред царске, и у пределима бачким и банатским и поред угарске заставе при званичним свечаностима обавезно употребљавати.» (Јова Аврамовић, Привилегије Српског народа у Угарској, Загреб 1902, стр. 249).

Као што се види, боје српске заставе дате су чак и српском грбу у «Војводини.» Отада су оба симбола озваничена бар са српске меродавне стране.

Војводина или, како се на Благовештенском сабору говорило, Војводина српска је нестала 1861, пре него се и осетило њено постојање, али Српски народ је остао у тим крајевима да живи. Нико се због тога иселио није. Мало после је наступио државноправни преображај Монархије. Од 1867, она је дуалистичка: Аустро-Угарска. Сама, пак, Угарска, није такође државно-правно сасвим јединствена, њој припадају као аутономне области «припојене стране» Хрватска и Славонија. Срба је скоро подједнако било у тим «Припоједним странама» и у «ужој» Угарској (по округло пола милиона). Један мали део, но ипак у висини од близу сто хиљада, живео је у Далмацији, где су настањивали две компактне области: северни континентални и јужни приморски део (Боку Которску). Спорадично је било Срба и још у неком местима Аустрије (Трсту, Бечу, Пероју), као што их је било у разним градовима Угарске. 1878 припојени су Аустро-Угарској

заједнички као кондоминиум окупиране области Босна и Херцеговина, где су православни Срби претстављали знатну релативну већину становника.

Тако су Бечкој ћесаровини Срби живели у четири разна државноправна подручја, у којима је и даља судбина српске заставе била различита, па сваки треба засебно треторат.

II

Прво ћемо изнети легално и стварно стање у ужој Угарској или Маџарској (тј. без Хрватске и Славоније). То је била скроз шовинистичка земља, на коју се Хрватска у много чему угледала.

Још за време Револуције или тзв. Маџарске буне, како наши Војвођани кажу, донет је закон о установљењу државних боја: црвене, беле и зелене. То је тзв. Законски чланак 21:1847/48.¹⁾

Први члан тога Закона гласи: «Народне боје и државни грб биће опет у своја првобитна права уврштени.» Члан 2: «Према томе је тробојна ружа понова примљена као грађанска значка, и једновремено установљено да на свим јавним зградама и заводима, као и при свим свечаностима, и на свим угарским лађама, морају да се употребљавају народна застава и државни грб. Споредним земљама је уосталом остављено да поред боја и грба (целе) земље могу да се служе и својим сопственим бојама и грбовима.»

Проф. Швикер у доле означеној књизи издатај под аугурима маџарске власти, наводећи Законски чланак 1848 каже још (стр. 740) да се одобрава да

1) Сви законски прописи цитирани у овом одељку (не само за Маџарску, већ и Хрватску са Славонијом, Далмацију, Босну) узети су и преведени из следећих књига:

Prof. Dr. E. Bernatzik, Die österreichischen Verfassungsgesetze mit Erläuterungen. Zweite Auflage, Wien 1911. iStudienausgabe Österreichischer Gesetze, Band III.

Julius Giegl, Die Staatsgrundgesetze. Die Verfassungsgesetze für die Gesamtheit der im Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder. 8 Auflage. Wien. 1909.

Prof. J. H. Schwicker, Statistik des Königreichs Ungarn. Stuttgart 1877.

самоуправна тела (жупаније, краљевски слободни градови, привилегиране вароши итд.) могу задржати своје постојеће заставе и грбове. Све у духу традиције и маџарске државне идеје.

Стилизација је закона таква да искључује сваку другу националну заставу. «Споредне земље», то су Хрватска и Славонија: њима овај закон (донет пре Нагодбе и без учешћа Хрвата) дозвољава употребу својих застара поред маџарске. Аргументо а контрарио никоме другом се то не дозвољава.

Под «ружом» мислим да се ради о розетама које су јамачно грађани у Буни носили као национални знак. Оне су виа факти настале и сад се легализују.

Тај закон није, разуме се, доцнији аустриски апосолутизам признавао. Али је Маџарска сматрала да он није никад престао да важи. Он чини саставни део новог поретка од 1867 (после Нагодбе и поделе Монархије у два дела).

У новом поретку донет је тзв. Закон о равноправности националитета (тако је прозват у теорији и пракси, док му је званична назив био: Законски чланак 44:1868). Сва се равноправност у ствари свела на ограничену употребу мађинских језика код нижих државних власти. Нигде ни речи о заставама и уопште «отличителним знацима» националитета. Под националитетима се разумеју сви народи осим угарског; овај није националитет већ нација, којој припадају сви поданици Круне св. Стефана, па према томе морају сви да имају иста национална обележја. Из тога нису могле народности Маџарске изводити право на своју националну афирмацију, најмање на истицање својих посебности у амблемима. Маџари су признавали само до тада стечена права (то су признавали и Хрватској), али нису дозвољавали установљење никаквих нових права ове врсте. Па ипак, са Србима је било мало друкчије него са осталим «националитетима.»

Срби су били стекли право на заставу своје Војводовине. Али ова није призната као парс анекса, није уопште споменуто њено постојање (јер је оно извршено противно постојећем маџарском законском поретку), а још мање се могло говорити о давнашњој традицији. Та застрада није била дозвољена, ерго била је забрањена.

Али, ако није била призната као национално обележје, она није могла бити забрањена као црквена ознака, и Срби су је према приликама и моментаној ситуацији перили у црквеним портама. Све зависи од тога шта значи «јавно истицање.» Напољу је, ван црквене порте, несумњиво јавно, у самој цркви није јавно, у порти како се узме.

Ја мисли да се ретко она вејала, али се с времена на време појављивала да потсети Србе да су народ и да имају чак и заставу.

Уопште је црква спасла нашу народност у Угарској. Да споменемо само последње време, пред ослобођење. У српским школама није се смела учити српска, већ само мађарска историја. Али, пошто су скоро сви српски владари били свеци, то се српска историја кришом проучавала у «веронауци.» Тако је нешто морала бити и са заставама.

III

У Хрватској и Славонији је питање застава углавном прописивано од других, све до Нагодбе, мада су Хрвати установили своју тробојку кад и Срби.

Видели смо да је Мађарски закон из 1848 дозволио да »споредне« или «припојене» земље могу, поред угарских државних амблема, употребљавати и своје. Те земље у биле Хрватска са Славонијом и Ердељ. Проф. Швикер, наводећи ову одредбу (у пом. књизи стр. 740) каже: «Хрватске земљске боје су бело-црвена, славонске: плаво-бело-зелена...»

Пошто апсолутистичка Бечка влада није тај закон признавала, то је она донела, како то Димитрије Руварац саопштава, наредбу од 2 септембра 1852 за Хрватску и Славонију, којом се забрањује употреба тробојнице плаве, беле и црвене боје, које нису засноване «ни на државном праву ни на дипломатији...» «Али по високој одлуци Њег. Величанства нема сметње да се у краљавинама Хрватској и Славонској народни барјаци по обичају употребљавају, и то **црвене и беле боје у Хрватској, а плаветне и беле боје у Славонији...**» (Пом. књига стр. 112).

У Угарско-Хрватској нагодби из 1868 (инартикулисаној у маџарско законодавство као Законски чланак 30:1868) налазе се о питању које проучавамо ове одредбе:

§ 61: «Хрватска, Славонија и Далмација могу у својим границама и у унутрашњим пословима употребљавати своје сопствене спојене земаљске боје и свој грб, али овај последњи наткриљен круном св. Стефана.»

Чл. 63: «За време претресања заједничких послова, извесиће се на згради у којој заседава заједнички државни парламенат земаља Угарске круне, поред угарске заставе, још и спојена хрватско-славонеко-далматинска застава.»

Која је то спојена застава, ја не знам. У пракси се као таква провукла хрватска народна триколора. А многи оспоравају правилност те праксе нарочито због жуте боје Далмације. (тако прота Руварац, као што ће се видети мало за овим). Но нас то питање ни најмање не интересира, чак ни историски.

За нас је важно питање истицања српске заставе у Хрватској и Славонији. Оно није поменутиим законима било регулисано. Али две чињенице не смеју се губити из вида.

Прва, да је Војна Крајина тек 1881 припојена («реинкорпорисана») Хрватској и Славонији, а у њој је било некилико година пре «развојачења Крајине» православних 53,8%, а грко-католика 0,6% (Вид. проф. Швикера малопре цитирану књигу страна 165). Римокатолика свих народности било је тамо само 43,2% (иста књига стр. 164). А на страни 156 каже Швикер (званични и најбољи статистичар Маџарске): «Срби станују половина у Угарској (од укупног броја мало пре наведеног), а половина у Хрватској и Славонији и њој припадајућој Војној Крајини. У Хрватској **сачињавају у Срему и Војној Крајини скоро целокупно становништво...**»

Отада се, од Реинкорпорације, национална ситуација у Хрватској и Славонији фактички знатно изменила, и то фактично стање није могло остати без реперкусија у правном поретку.

Затим, то је та друга околност или друга чињеница: Не сме се заборавити да је на територији Хрватске и Славоније била резиденција српског

патријарха, и да је српска застава са одговарајућим грбом била озваничена застава Карловачке митрополије. Зато није било лако у Хрватској и Славонији просто забранити истицање српске заставе. То је могло имати тежих, непредвиђених последица, то је могло да поремети јавни мир. А законски одобрити то истицање изазвало би протесте Хрвата и везало хрватску политику, отежавајући јој врлудање, да час Србима чине лаке и јефтине концесије а час их опет везују и шиканирују, одбијајући признавање њихове народности, њиховог писма и њихових народних обележја.

Зато се ова ствар у Хрватској решавала не законом него административним одлукама и одговарајућим мерама, које су све базирале на «слободној оцени» (дискреционарном овлашћењу). Ту самовољи није било краја. Кад су Срби били политички јаки и нешто значили, смели су свуда да веју своје заставе. Кад се ситуација окренула против њих, ове су забрањиване чак и у црквама.

Први је забранио српску заставу онај исти «бан-пучанин», чист Хрват, који је забранио био и српско име и српско писмо, ћирилицу, Иван Мажуранић. Због свега тога га много хвали чувени прохрватски писац д-р Иво Пилар, који је под песудонимом Фон Сидланд написао и на немачком издао за време Првог светског рата књигу «Јужнословенско Питање.» Њу је за време II светског рата превео на хрватски Федор Пуцек и издала Матица Хрватска 1943. Тамо стоји на стр. 244: «Мажуранић је забранио употребу србске заставе (црвено, плаво, бијело), коју су Срби додуше увијек проглашавали црквеном заставом, али је она истовјетна са заставом Краљевине Србије...» Сидланд цитира и одлуке Банове о томе, одлуке нпр. о регулисању боја на војничким стубовима, стражарницама итд., да не би случајно негде испала српска застава. Ето, чим су се се бавили «банови-пучани!»

Кад је дошао за бана Маџар Куен-Хедервари те неправде су обустављене и уклоњене. Сам Пилар («Сидланд») пише на стр. 258: «једно за другим падоше ограничења којима је Мажуранић успио обуздати Србе и њихову опасну агитацију... Бијаше им дозвољено употребљавати србску тробојницу, **а Куен-Хедервари изјави чак у Сабору да је србска застава у Хрватској једнакоправна хрватској** и да ће је штитити тако дуго док је он бан...»

Сад су Срби користали то право признато од Мацара, а Хрвати су им то страшно замерали. Нарочито се био окомио Штросмајеров «Обзор» на истицање српске заставе у Хрватској и Славонији (зачудо, никад то нису замерали Србима у Далмацији, да не би ометали «утеловљење»). Њима је одговорио прота Д. Руварац (пом. књига стр. 115): «Кад је нама Србима за време Бахово било слободно на нашим црквама истицати црвено-плаво-белу заставу; кад је само ц. и кр. ратно министарство допустило да се у Босни и Херцеговини сме употребљавати народна бело-плавоцрвена застава; онда не браните нам ни Ви употребу црвеноплаво-беле заставе...» «Кад Ви Хрвати данас сматрате црвенобело-плаву заставу за хрватску заставу, не меарајте ни нама Србима што ми црвено-плаво-белу сматрамо за српску заставу.»

Хрвате је стално бола у очи та застава, и кад би неко разгледао њихове новине из друге половине прошлог века и почетка овог века наишао би на нигде друго невиђене примере нетрпељивости и шовинизма. Мржња коју су стално гојили према Србима као народу читовала се и према овом српском обележју (једнако као и према другом српском обележју: српском писму).

Нажалост, ми те новине немамо нити бисмо имали могућности да их све прегледамо. Али се нађе понешто и у књигама, и у часописама, као што ое видело досад. Наишли смо накнадно на један чланак хрватског књижевника, уметника, професора Свеучилишћа, Исе Кршњавог, који је објављен у озбиљном аустријском часопису «Политички Обзор» за 1906 годину, а који описује политичке прилике тадашње Хрватске D-г I. Krsnjavi. Die politischen Verhältnisse Kroatiens. Oesterreichische Rundschau. Band VIII, Heft 96, 97. 1906). Његов чланак се осврће на цео XIX век, а нарочито на време од присаједињења Војне Крајине, кад се утицај Срба у Хрватској јако повећао, посебно у Замалском сабору. Хоће да буде «објективан», а сав се облије жучи кад само Србе спомене. Овде ћемо навести само оно што је писац о употреби српске заставе у Хрватској.

Стр. 143: «Најважнија, иако на изглед најбезначајнија, делатност Српског клуба (у Сабору) беше тражња да се призна један наоко невин символ. Српска црквена аутономија је требало да добије свој израз преко једне заставе, која би, поред хрватске националне заставе, имала да се вије на

звонцима као „црквена застава”. Није дуго потрајало а ово застава се вијала сама на торњевима, напослетку на државним и приватним зградама које Србима припадаху.

А та невина црквена застава није уствари ништа мање и ништа више него застава Краљевине Србије, чије се признање као равноправне заставе у Хрватској у најновије време тражило са српске стране. Увођење српске државне заставе се у Хрватској сматрало као провокација, јер се у том символу назирало настојање да се хрватској територији утисне политичко-српски карактер...

Појмљиво је да је становништво услед ове борбе о симболе постало узрујано и заблудело...

Већ за време бављења Њег. Величанства (цара и краља Франца Јосифа I) у Загребу, октобра 1895, дошло је било пред очима Владара до гужве на улици због српске заставе...»

Као што се види, тамошњи Срби су хтели са својим српским ознакама да поздраве свога владара, а Хрвати су то сматрали као провокацију и оправдан разлог за репресалије против Срба.

Све што је Србима било дозвољено, то је да се као Хрвати оферирају пред царем и краљем! Тада, вероватно, не би дошло до «гужве на улици!»

На познатом «Велеиздајничком процесу» одржаном 1909 године у Загребу против 53 најистакнутија Србина из Хрватске и Славоније, «обтужница» ставља између осталог на терет оптуженим што су «популаризирали... барјак Краљевине Србије са и без њеног грба.» (Станко Драгосављевић, Педесетогодишњица Велеиздајничког процеса у Загребу, часопис «Тамо Далеко», бр. 3 1959, стр. 184). Као што се види, државни тужилац не говори о српској застави, већ, да би дело било теже инкриминисано, о «барјаку Краљевине Србије», који је заиста био истоветан, али оптужени нису тај барјак «популаризирали», већ свој, општи српски барјак и опште српско знамење.

У образложењу оптужнице (саопштено у 4 броју часописа «Тамо Далеко» од Станка Драгосављевића) налазе се ове мотивације државног тужиоца:

«До тог времена (до «прије више година») није грчко-источна црква на подручју краљевине Хрватске и Славоније, као и ниједна друга црква на земаљској кругли, имала ни **свој барјак «црквени»** ни свој црквени грб, **први у тробојни црвен-плавобијелој**, а потоњи у облику «црвеног» крста, који дијели бијели штит у четири поља, од којих поља има свако слово «С», а штит круни круна; до тог времена није народ грчко-источне вјере ни слутио да **му једино његова црква има особину — свој барјак** и свој грб, које емблеме су тек временом свештеници те цркве међ њима популаризирали као такве, као «црквене институције» и аманет његове вјере, а затим му као «Србину по вјери» обоје привинули уз срце, као **«барјак српски», као «грб српски», што у истину од искона и јесу.»**

Даље, доста затим, стоји у оптужници: «Када се овако међу грчко-источни живаљ раширило српско име у горе споменутих земљама и он одгојен као «Србин», стало се исто тако међу народ ширити «српски грб», **«српски барјак»** и «српско писмо», под видом да су то институције и особине његове грчко-источне цркве; а пошто је то било раширено, стали су се народу, по «вјери Србину», **тај грб и тај барјак претстављати као српски емблеми што и јесу**, и доказивати му да се под њима доселио из краљевине Србије, те да **је он идентичан са народом који живи под српским именом у краљевини Србији, јер и он има «српски барјак»** и «српски грб», «српско писмо», што је уз «крсно име» искључиво обиљежје једнога и свеукупнога српскога племена и народа.»

«... А хисторичка је неистина и абсурд тврдити да би се народ у 17 стољећу селио под тробојним барјаком, који се у Европи тек први појавио за француске револуције.»

Београдски историчар Љуб. Ковачевић саопштава у својој монографији «Срби у Хрватској и Велеиздајничка парница» (Београд 1909) да је државни тужилац Акурти «црквену тробојну заставу радо довео у везу са француском револуцијом, да би боље утврдио уображену велеиздају» (стр. 47). Суд је углавном усвајао његова тумачења.

Интереснатна је ствар да напред државни тужилац тврди, јер му то иде у рачун, да су барјак српски и грб српски то «од искона», што значи од кад се

памти. У другом ставу понавља да су то заиста српски емблеми, а после каже да нису с њима Срби дошли у Аустро-Угорску. Да се не би исконструисало «историско право» на њих. Јесу српски емблеми, јесу свих Срба, јесу од вајкада српски, али ипак Срби нису с њима дошли у Хрватску! Зато је њихово истицање велеиздаја!

IV

У Аустриској половини Монархије, где је Срба православних било само око сто хиљада и неколико хиљада Срба католика, где су ови чинили незнатну, управо «ишчезавајућу мањину», њихова су национална права највише поштована, међу њима и право на изношење своје националне заставе. Ти Срби су живели, са незнатим изузецима, у Далмацији, под коју је административно спадала и Бока Которска.

Разлози овој појави су двојаки: Аустрија је била многонационална земља, са већином Словена, а Далмација је била земља толерантности, где су прве половине прошлог века владали Италијани («Аутономаши»), који су према Србима били најбоље расположени, а доцније, после пропале великохрватске политике дум Миховила Павлиновића и његових присташа, међу самом приморским Хрватима Далмације било је расположење према Србима више нег пријатељско (у континенталној Далмацији то није био случај: у Сињској и Имотској крајини итд.).

Српска црква је потпадала испочетка под јурисдикцију Карловаца; први патријарх српски у Карловцима, Јосиф Рајачић, био је пре тога епископ далматински. И Срби далматински су просто усвојили заставу Српске карловачке патријаршије. Кад се Српко-православна црква у Далмацији одвојила од Карловаца (после Нагодбе), српска застава је била толико уврежена и фамилиаризирана код приморских Срба, да се није могло ни мислити на њено ограничење (а камоли неку забрану).

И она је заиста истицана, ношена и вејана у изобиљу и тамо где треба и тамо где не треба. Нису далматински Срби пропуштали ниједну прилику да не манифестују овоју приверженост свесерпској застави. Томе је допринела не само њена слобода истицања, већ такође и менталитет Примораца, где су «феште» тако честа појава а ове се не дају замислити без «бандијера.» А кад

те бандијере истичу Италијани, истичу Хрвати, истичу Аустријаци, онда то чине и Срби. И тако челиче националну свест.

За овакво поступање постојала је законска, управо уставна подлога, која је у појединим покрајинама могла бити различито тумачена и примењивана (чак су земаљски сабори имали право њеног «извршења», тј. прописивања детаљних норми о примени тога уставног члана, вид. Prof. Dr. E. Bernitzik, op. cit. 397 .

Ради се о члану 19 «Државног основног закона од 21 децембра 1867 о општим правима државних грађана за краљевине и земље заступљене у Царевинском већу» (тако се звала западна половина Аустро-Угарске монархије; публицистички, али не званично, такође **Цизлајитанија**; Лајита је мала река која је делила **ужу Аустрију од Угарске**).

Тај члан гласи: **«Сви народи државе су равноправни и сваки народ има неповредно право на чување и негу своје народности и језика...»**

О том начелу даје једно теориски фундирано тумачење пољскоаустриски правник Станислав витез Мадеиски (Stanislaus Ritter von Madeyski, Die nationale Freizugigkeit, Osterreichische Rundschau, Band I, 1904).

«Борбе вођене око народоносне идеје нађоше свој крај у изради Устава извршној 1867. Националност је државноправно призната као извор самосталних политичких права према државној власти. На основу припадности једном народу припада грађанину државе политичко право националне слободе, која се састоји у томе, да он у оквиру законом датих граница може на целој територији државе предузимати, без сметња од стране државне власти, оне радње које имају за циљ чување и негу своје народности.»

Под заставом се схваћала афирмација и нега народности, а власти су то право лојално признавале. Тешко би било то и не признати, нарочито у Чешкој и Галицији. А кад се признаје тамо, мора се признати свуда.

Да је под «правом на чување и негу народности» разумевано и право на истицање националних амблема, специјално заставе, имамо доказа и у јудикатури Бечког врховног суда. (Рајхсгерихта), иако индиректно. Тај суд је

расправљао једном по жалби неког гимнастичког друштва, што му је власт забранила да носи своју друштвену заставу извесних боја. Врховни суд је нашао да тиме није повређен горњи уставни пропис, јер су те боје само знак припадности неком удружењу а не некој народности. Друкчије би несумњиво Суд одлучио, како произлази из краја његове мотивације, кад би се «саставом извесних боја на овој застави могла и споља да дозна националност чланова удружења.» Другим речима: ако је застава национална манифестација, онда она спада под заштиту цитираног уставног прописа, који не може ни законодавац да повреди а камоли управна власт. (Ова одлука Врховног бечког суда саопштена је у раније цитираној збирци Државних основних закона од Јулиуса Гигла, стр. 77).

То није нигде било законом прописано, али се сматрало као логично и као израз политичке реалности, да се на јавним манифестацијама увек истакне једна државна застава, а поред ње мноштво националних. Та државана застава је била или аустриска (црвено-бело-црвена) или «царска», тј. владајуће куће, хабсбуршка, чувена «црно-жута» застава.

Хрватска застава није имала у Далмацији никакву предност над српском, никакав приоритет. То је била такође застава једне од многобројних народности Аустрије, чак једне од најмањих.

Уосталом, аустриским властима у Бечу није била нимало пријатнија хрватска од српске заставе. Напротив: ова друга је обележавала тежњу за инкорпорисање Далмације Хрватској и, преко ње, Угарској половини, а та идеја у Бечу није никад била популарна, па се чак није ни реализала све до пропасти АустроУгарске иако је постојала законска обавеза да се она опроведе.

Рекосмо да приморски Срби (под њима разумевамо све «далматинске» Србе) нису пропуштали ниједну прилику да своје српство заставама манифестују. То су чинили при државним свечаностима аустриским, при националним свечаностима српским, при свадбама, школским слављима, итд. Увек су истицали српску тробојку: црвено-плаво-белу. Специјално су за то повода давале националне «феште», које би једнако имале национално

српско колико православно верско обележје. То је било свуда у Приморју где Србин живи, нарочито у Боки.

Тако је било до Видовдана 1914; после тога, разуме се, српска застави је потпуно нестала, да васкрсне 1918 у још бољем сјају. Ако су Срби за време Првог светског рата морали да извесе неку заставу (било на општини, на школи, на приватним кућама), они су вешали аустриску (црвено-бело-црвену) или «царску» (црножуту) заставу. Никад ниједан Србин из Боке или Далматинског Загорја није извесио хрватску заставу. Он прво је чинио под притиском, ово друго би чинио добровољно, а он то није хтео.

Не би било лојално да се не призна јака толеранција, па чак и поштовање према српској застави исказивано почетком овог века од стране најмеродавнијих Хрвата Далмације. На седници од 14 нов. 1905 Земаљског сабора у Задру, прочитао је дубровачки посланик д-р Перо Чингрија заједничку резолуцију српских и хрватских посланика тога Клуба, донету скоро непосредно после тзв. Задарске резолуције од 16 октобра 1905 (која је опет следовала Ријечкој резолуције од 3 октобра исте године) у којој је једна тачка гласила: «Шта се тиче застави хрватске и српске, обје стране поштоваће их као обиљежја једног и другог дијела народа. Према томе, обје страна настојаће и порадиће да у оним опћинама гдје су Хрвати и Срби заступани у опћинском вијећу, буду опћине извешавале не само заставу већине него и заставу мањине вијећа ако она износи бар трећину укупног броја вијећника.» (Лујо Бакотић, Срби у Далмацији од пада Млетачке републике до Уједињења, Београд 1938, едисија Српски народ у XIX веку, књ. XVIII, стр. 146).

Мало даље пише Бакотић (стр. 168): «На вести о Кумановској победи и о заузимању Скопља ... далматински градови развише своје народне заставе, сва срца затрепташе од радости, разбуди се вера, процветаше све наде...» Тада се на много далматинских градова попела српска застави, чак и на онима где је Срба било веома мало. Она исто застави која се вијала на Куманову и на Скопљу!

V

У Босни и Херцеговини није се србовало мање него у Далмацији, већ можда и више. И то се очитовало на разне начине, споља свакако и

истицањем српске заставе. Та, тамо су Срби чинили јаку релативну већину становништва и били су једни од најбуднијих кад се тицало њихове народности.

И пре него је дошла Аустрија, Срби Босне и Херцеговине су вијали српску заставу, не истина тамо где је Турчин владао, али бар тамо где су они сами владали. Било је и тога.

У устанцима Херцеговаца и Босанаца у другој половини прошлог века вила се нпр. српска застава. Тако у новосадској «Застави» од 22 фебруара 1876 отштампан је један допис из Суторине, у коме између осталог стоји **«Од самог почетка овог устанка Суторина је слободна усташка земља, ће се вије, на развалинама турске куле, српска тробојна застава.»** (Хамдија Капицић, «Застава» о Босни и Херцеговини 1876-1879. IV књига. Сарајево 1956, стр. 26).

Новосадска «Застава» од 18 јула 1876 садржи проглас српског генерала Ранка Алимпића упућен «Браћи нашој у Босни.» Тамо стоји: «Устајте на ноге. **Сви овамо под заставу слободе коју вам донесох, заставу нашу српску...**» (Капицић, речено дело, стр. 91).

Кад су аустриске окупационе власти ушле у Босну, Срби су поред аустриске заставе, вешали српску. Један податак из Сарајева налази се у «Споменици поводом 80-год. Окупације БиХ», која је изашла као број 3 и 4 Гласника Српске патријаршије за 1959. На страни 146, у чланку Жарка С. Поповића »Поступак и понашање претставника аустро-угарске власти према Србима у БиХ» пише дословно:

«Приликом прве молитве за новог владара, која је по наредби окупационе власти одржана и у новој Саборној цркви у Сарајеву, избио је један инцидент. Наиме, **црквени тутори истакли су**, поред државне аустриске заставе, **и српску тобојницу**. Заповедник аустриских трупа у Босни и Херцеговини, генерал Филиповић, **нареди да се српска застава замени са хрватском**. Ту наредбу народ не даде извести, а тутори не хтједоше извршити».

Дакле, од првих националних манифестација у БиХ Срби истичу српску заставу, са своје стране једину. Сумње и колебења није било никаквог; национално свестан народ имао је и своје свесно национално обележје, истоветно са осталим Српством.

Мада за Србе Бих није био меродаван ни Хатишериф Султана од 1839 ни одлука Првомајске скупштине у Карловцима од 1848, они нису ни часа сумњали које је њихово национално обележје. Они су после Окупације пригрлили општу српску заставу, без икаквог акта, без ма које одлуке и ма какве сугестије. Пригрлили су је слободно, аутоматски, као нешто што је несумњиво своје. Прихватили су је, и почели да је истичу, час уз протесте, час уз запреке, час уз толеранцију власти.

До 1908 Аустро-Угарска нису имале много права да интервенишу, јер је сувереност формално припадала Султану. Забрањивањем ма какве друге заставе, оне су морале истицати увек изнова Султанова права. А то се избегавало. Кад би Муслимани износили своју верску заставу, заставу профета, то би чинили и Срби, увек уз претекст да се ради о застави своје вере. АустроУгарска не само што је била само окупирана власт, већ је имала муке да свој унутрашњи положај према овим покрајинама определи. Јесу ли оне биле аустријске, или угарске, или заједнички кондоминијум? Која застава окупационих власти да се онда истиче?

Све су то Срби искористали да се афирмирају својим амблемима. Кад је октроисан Устав 1910, односи се нису много изменили. Све је још било у проучавању и експериментисању. Маџарски парламенат је анексију од 1908 мотивисао «историским правима угарске круне!»

Али је у Уставу постојао један параграф сличан малопре цитираном из Аустријског устава. То је био § 11, који је гласио: **«Свима припадницима (БиХ) је ујамчено чување њихове националне посебности и језика.»**

Међутим, у Уставу се нигде не спомињу посебне народности, већ само вероисповести. Има пет признатих вероисповести (§ 8), и то: исламска, српско-православна, римска и гркокатоличка, евангеличка аугсбуршке и хелветске конфесије, и израилска. Само је православна означена по

народности, па је тако српско обележје добило посредно не само уставно признање већ и уставну заштиту.

Српска посебност изражава се и кроз српску заставу, тим пре што Српско-православна црква као таква има своју заставу.

Ниједна друга вероисповест нема своју заставу (католичка има папску заставу, коју јој Срби никад нису сметали да истиче); саме провинције БиХ нису имали још своју заставу; аустро-угарске власти су биле у сукобу која од њихових застава има да се веша, **тако да је једино српска заставка била легално и несумљиво обележје једног дела становништва.** Све је друго било сумњиво и спорно.

Јасна је ствар да су Срби то своје право искоришћавали до крајњих граница. О томе би се могло наћи много података. Тако нпр. у расправи Николе Стојановића о босанској политици у овом веку (књига «Босна и Херцеговина под Аустро-угарском управом», едиција «Српски народ у XIX веку», стр. 115) стоји: «Народ је долазио у масама под српским заставама на изборе у среска места и одржао савршену дисциплину.» Српска Ријеч осуђује једног члана своје управе «што је у излог ставио аустриску заставу», јамачно уз српску (стр. 108).

И на фатални Видовдан 1914 Сарајево је било пуно српских застава, које се никад нису поносније виле. Док су све друге заставе имале да манифестују оданост и приврженост кући Хабзбурга и «надвојводи», дотле су Срби вешали заставе под претекстом дочека Престолонаследника у ствари због Косова, због освете Косова, због 525 годишњице битке на Косову. Отуда је било ових застава десет пута више него иначе.

Срби су знали зашто их дижу, остали су осетили зашто их Срби дижу. У току дана знала је цела Европа, дознао је цео свет зашто су Срби дизали са онаквим поносом своје заставе 1914!

IX ЗАСТАВЕ КНЕЖЕВИНЕ ЦРНЕ ГОРЕ

I

У световној Црној Гори, од кнеза Данила, појављују се заставе и заставници (барјактари) као важни саставни делови војне организације, као регламентиране државне установе, као значајни социјални, морални и политички фактори. И барјаци и барјактари играју огромну улогу у доцнијим ратовима и збивањима уопште. Више се ни црногорска војска, ни Црна Гора као држава, не дају замислити без застава.

Књаз Данило је установио био тзв. «Крстоносну војску», око 9.700 људи из свих племена, који су морали бити увек спремни за борбу и који су полагали «заклетву вјерности и браћења Црне Горе и Седморо Брда.» «За старешине ове Крстоносне војске Књаз је одредио најхрабрије људе по племенима, са називом: десечари, стотинаши, хиљадаши и **барјактари. Одредио им је и барјак. Барјак је био: бијело поље а у средини црвени крст.**» (Јагош Јовановић, Стварање црногорске државе и развој црногорске националности Цетиње 1948, стр. 255).

Ристо Драгићевић пише: «Један ратни барјак из времена књаза Данила и до данас је сачуван и изложен у Државном музеју на Цетињу, а потиче из Граховске битке од 1 маја 1858. То је на црвеном пољу двоглави орао са круном и лавом испод орла.» (Ристо Драгићевић, у хрватској «Енциклопедији Југославије», II, стр. 444).

Драгићевић даље пише: «Тек за време владе књаза и краља Николе настаће ратне заставе за разне војне јединице, а поред њих и државна и дворска застава.»

Детаљније о томе пише наш уважени Блажо Д. Калабић у своме чланку «О црногорским главарима» у календару »Србобрану» за 1958. Он каже како је књаз Никола извршио неколико реорганизација војска, нарочито 1866, 1871, 1881 итд. Већ седамдесетих година важи ово што ћемо дословце пренети из чланка г. Блажа Калебића. Он пише:

«Свака чета народне војске имала је свога барјактара, једног од оних јунака који је својом личном храброшћу заслужио да пред јунацима носи

заставу, то свето војничко знамење, и који ју је знао унети онамо где је најжешћа борба и окупити јунаке око ње, који је знао умрети а да тај свети символ војничке части не пусти у непријатељске руке. Барјактарство је било у кући наследно, прелазило је с оца на сина.»

Заиста се није могао дати лепши и простији опис значаја који је у Црној Гори придаван војничкој застави.

Колико се ја сећам, барјактари су барјаке држали код куће кад рата није било; њихово изношење и побадање обележавало је мобилизацију, стартовање за рат.

Четне заставе су имале на црвеном пољу велики бели крст, биле су изразити «крсташи-барјаци». Бели крст на црвеном пољу, као швајцарска конфедерација (само је облик крста био нешто друкчији), док су код Данила боје биле обрнуте; тамо је био црвени крст на белом пољу, нешто налик на данашњи црвени крст као болнички знак.

Више јединице нису имале барјак, али га је имала укупна црногорска војска, управо књаз одн. краљ као врховни командант. Звао се алај-барјак¹); чувао се у двору на Цетињу, а у рат је ношен кад је Краљ ишао, и то од алај-барјактара. То је звање било наследно у кући Поповића на Његушима.

Најинтереснатније је ово: **Тај барјак је чинила српска тробојница са двоглавим белим орлом а лавом под његовим ногама.** Не знам тачно откад датира алај-барјак и његове боје. Али су оне необично значајне: оне су свесрпске. Ако свака четна застава не симболизује и не претставља Српство, то чини општа војна застава Црне Горе.

Те боје: црвена, плава, бела, биле су једнако боје Црне Горе као и целокупног осталог Српства. То је стојало и у Уставу Црне Горе тзв. Никољданском уставу од 1906 (Црна Гора је имала само један устав). У том

1) Овај назив није нимало прикладан. Не само што није реч српска ни словенска, већ и у турском језику, и у турској војсци претставља нешто друго и ниже. Тамо се звао алај-бегот командант једвог већег војног одреда, а алајем сам одред. Дакле део за разлику од целине. А овде се целина тим обележава. И реч може да наведе на погрешну мисао да се ради о турском а не антитурском одреду! Вероватно нису били нашли погоднију српску реч (не умем је ни ја наћи), па су употребили накарадну.

Уставу члан 39 је имао исти стилизацију као и члан 1 ин fine Српског устава од 1888 одн. 1903. Тамо је стојало: «Народне боје су црвено-плаво-бела», чиме је национално био идентификован народ Србије и Црне Горе. Ни то нема примера у свету. Застава српска добива тим једну легализацију и једну даљу потврду недељивости Српског народа²).

Често се истицало како се и у ношњи Црногораца, Херцеговаца и Бокелја огледа српска застава: на грудима је црвени џемадан, затим плаве чакшире и доле беле доколенице са чарапама. То је заиста била нормална «црногорска ношња», али је не верујем да је код њеног увођења питање народних боја уопште узимано у обзир.

II

Несумњиво је било у историји толиких многобројних ратова под књазом одн. краљем Николом доста података о јунаштвима барјактара, о чувању застава, о њиховом истацању на освојеним тврђама и местима итд³). Но ја, нажалост, немам о томе података. Управо имам само један о освајању и предаји Никшићског града године 1877. У новосадској «Застави» од 23 септембра има један допис из Котора о томе. На крају дописа стоји ово: «Сам град, видећи своју коначну погибију, Скендер-бег мирилај подигне бијели барјак на бедем града и повиче: Аман, Црногорци, ми смо Књажеви!», и тако се утиша град од силне пуцњаве и ломљаве, а Црногорци као лавови окружише Скендера и низам у граду, међу којима бјеху и Никшићи, који под

2) Не знам откад су српске боје преузете званично у Црној Гори. Верујем да се то било доста доцкан, и да су најпре крчиле себи пут виа факти (да их је најпре почео употребљавати народ мимо власти).

У једној немачкој књизи из 1880 са сликама свих државних знакова света за Црну Гору се наводе као «земаљске боје» црвена и бела, а као трговачка застава бела са црвеним крстом попреко целе заставе. Die Orden, Wappen und Flaggen aller Regenten und Staaten in originaltreuen Abbildungen, 1880.

3) Сећам се да је својим «Колима» књаз Никола нарочито глорификовао барјак Лутоваца из Братоножића. Тај барјак је био сав изрешетан пушчаним мецима, ако се не варам мало је 11 «зрнобоја».И њега је краљ Никола поклатио био Петроградском музеју као једну од највећих занимљивости Црне Горе.

бијелу заставу ставише и црну заставу; затим пред самим градом Кнезу оружије предадоше, и тако паде Никшић пред витешким господаром поносите Црне Горе, којег посједе црногорска војска, и Кнез уђе побједоносно у град. На беду, с којег скиде **бијелу и црну заставу, а постави Душанову**, — Кнеза побједитеља поздраве са 21 метком из великог топа.» (Хамдија Капићић, «Застава» о Босни и Херцеговини, 1876-1878, IV књига, стр. 217).

У даљим вестима истог броја листа пише: «Витешки и победни кнез Никола телеграфисао је приликом пада Никшића кнегињи Милени ово:

«На бијелу Оногшту застава се моја вије,
А Пламенац воевода под њим рујно вино пије,
Око њега барјактари загракташе ка орлови,
А Никшићи, сјетни, тужни, сад су мени сви робови.»

Ова веома дирљива песмица, која је мени из детињства позната из Споменице војводе Илије Пламенца, послате мом оцу од њега самога, у **заставама очитује сав занос победе**. Књаз употребљава и реч застава, несумњиво због слога; али је тада та реч била увелике одомаћена код Срба. Поред попа Илије, освајача Никшића, као да нема никога другог до барјактара. **Све је у знаку барјака**: и турски пораз, обелодањен не само белом заставом предаје, већ и црном заставом туге, и победа Срба са истицањем Душановог стега на Никшићском беду (град никшићски се звао Оногшт још у средњем веку). Ту заставу назива Књаз својом, као што и предате Никшиће сматра својим робовима. То је такође у менталитету и државно-правним схватањима тога доба: владар се идентификовао са државом. **Али све се очитује и све се доказује заставама и барјактарима**. Отсад ће они увек бити важнији.

Не стоји нигде чија је застава извешена на беду Никшића; то је јемачно била застава оног барјактара који се први домогао беду. То се не жели истицати, јер је победа општа, свецрногорска и Књажева.

Х ОД 1918 НА ОВАМО

1918 г. доживљује српска застава свој триумф, свој највећи сјај, свој крајљи успон, равно 80 година након њеног постања. Али авај, тад почиње и њен пад, њено заташкавање, њено занемаривање, њено замењивање са другим амблемима. Настају моменти кад се је Српство одриче, да не кажем стиди, кад на њу ништа више не даје. Као да је туђа, или чак непријатељска. После настаје делимично отрежњење, па затим опет одбацивање гурање у страну. Нова држава, другог имена и друге националне структуре, то је неминовио собом донела.

Све те перипетије је немогуће исписати; место тога изнећемо поједине момемте које звамо и који нам изгледају симптоматични. Многи читаоци ће такође знати понеки детаљ; и, кад би се све то у књиге унело, испали би томови од много стотина страна сваки. Дај Боже да се то једном згоди; за сад изнећемо оно што сами знамо и чега се сећамо. Простор не би дозволио нешто више.

I

Неописано је нестрпљење са којим смо очекивали ми у Аустрији појаву српске заставе 1918 године. Она је имала да означи нову еру; она је имала да обележи и крај мука и почетак нада.

Увиђао се распад омрзнуте Монархије, али се преокрет није могао друкчије обележити сем васкрсом забрањених и прокажених српских амблема, нарочито заставе и писма. На тај номенат се чекало. И он је дошао мало раније од српске војске, али је дошао као њен претеча. Застава се српска завејала мало раније и добила полет од даха српске војске која се приближавала.

Један од првих знакова распада Аустро-угарске монархије било је скидање аустриских знакова на војсци. Сваки је аустроугарски војник носио на капи иницијале цара одн. краља.

У јесен 1918 сви су војници Словени дигли иницијале цара и ставили своје националне кокарде. Срби су сви и свуда ставили српске кокарде; ту није било изузетака. Али тада није нико никога због тога зазорно гледао.

Ја те ствари знам из сећања; сам сам ту кокарду носио. Овде немам штампаних података. Али има један индиректан у књизи немачког публицисте Карла Фр. Новака «Хаос», који на стр. 51 описује догађаје у Сарајеву те јесени. Каже како су нереди били одма сузбијени од једног пољског батаљона. И онда прослеђује директно:¹⁾.

«Али поједини **српски расположени официри** и чланови Народне гарде, која се сместа образовала, викаху улицама и **извукоше кокарде које пободоше на капе**. Официри и шофери бивају заустављени... Поворке грађана су све веће и веће. Носе од места до места слике краља Петра од Србије и престолонаследника Александра. Сви који су мимо пролазили морали су открити главу и пољубити слике.»

Ништа не може боље да обелодани величину српске душе од тог догађаја. У покрајини где су Срби били 4 године стављени ван закона, где су вешани и убијани као стока, где нису смели рећи да су Срби, где их је фукара католичка и муслиманска неописано гонила, кад дође српских «пет минута» они само, уз српску кокарду, носе слике владалаца Србије да их та маса љуби. И фукара их је не само љубила него често и клечала (мада то од ње нико није тражио).

И по приватним домовима Срба и на јавним здањима места где су Срби били у знатном броју, појавише се српске заставе. Нико у то време није ни помишљао да их дирне. Фукара се само увукла у себи и срећна била да њу нико не дира. Али Срби никоме нису натурали своју заставу; свак је могао слободно да носи и хрватску ако је хтео. Но гдегод су могли заузети за Српство неки јавни или војни објекат, Срби нису оклевали (не знајући будућност).

У мом селу је био најјачи и најмодернији фор Аустро-Угарске близу обале. Кад су дошла три лажна комите из Црне Горе, ми смо отишли да преузмемо фор. Командант фора, један Бечлија, доктор права, одма је фор предао моме оцу, претседнику Народног већа. Сместа је извешена велика српска застава и мој отац је захтевао да се поздрави са 21 топовским пуцњем (мој отац је лепо немачки говорио). Командант фора је одговорио да нема

1) Karl Friedrich Nowak, Chaos, München 1923.

других метака сем оштрих; отац је захтевао пуцање са оштрим мецима према мору. Али још није био пукао ни десети метак, а телефоном заве из Сарајева повереник Народног већа Џамоња (ако се не варам) и протестује што се пуца оштрим патронама. Шта је у ствари било? Негде у близини су се налазили савезнички бродови, који су чули и разазнали пуцњеве, и питали власти југословенске шта то значи. Јер је важило примирје. Кад сазнали шта је у ствари, нису више правили питање. — У међувремену је Српска гарда из села, којом сам ја командовао, испуцала неколико хиљада пушчаних метака у почаст вешања Српске заставе. (Имали смо стотине хиљада метака, јер смо разоружали били два батаљона аустриске војске).

Много година доцније су ми причали неки официри са Фора да је извесном наредбом министра војске и морнарице дозвољено било задржавање и вејање заставе којима је обележен био прелаз војног објекта у нашу власт. Не знам колико је то истина, али не верујем да је истина.

II

Не знам каквим је заставама било обележено преузимање осталих војних објеката распале Монархије. Али знам како је било са ратним лађама. Сећам се тога као да је јуче било, а чини ми се да је било 31 октобра 1918 (на Св. Луку, која је прислужба мог села).

Тога јутра су, као обично, при излазу сунца подигнуте аустриске ратне заставе (оне су на лађама биле аустриске а не аустро-угарске); после неколико минута су скинуте уз знаке почасте (на адмиралском броду је свирала музика). Мало затим су истакнуте нове, националне заставе уз још веће почасте. Ја сам то гледао из највеће близине, јер се гро аустро-угарске ратне морнарице налазио у Боки, у Тиватском заливу; с једне стране тога залива је варошица Тиват а с друге општина Кртоли, моја постојбина. Одма сам узео барку и ишао од лађе до лађе. Заставе су биле неједнаке; чини ми се да их је било нешто мало и хрватских, можда која и српска, али оргомна већина је била од четири реда боја (мада укупно три боје), и то црвено-бело-плаво-црвена или обрнуто црвено-плаво-бело-црвена. У првом случају је одозго била хрватска а одоздо српска застава, удругом случају обрнуто. Више је

било оних са хрватском заставом горе, но све је ваљда зависило од команданта.

III

Као што се види, јединствена југословенска застава није још постојала, није чак дефинитивно била ни утврђена. На томе се радило, и пројеката је било сувише, али никакве дефинитивне одлуке.²⁾

Врховна команда Аустро-угарске војске је послала 24 октобра 1918 један строго поверљиви извештај Војној канцеларији Цара аустриског о постојању и дејствању «Југословенске организације» у унутрашњости земље, где је све спремно за преузимање власти. У тачки 10 стоји: «Пропонирана је следећа застава за Југославију. Један троугао са бојама црвено-бело-плаво. То треба да значи: нико није први, свака нација је самостална, и сви заједно сачињавају целину.» (Мало пре цитирана књига Карла Фр. Новака, Хаос, стр. 290).

Несумњиво то није измишљено: још увек је војна обавештајна служба у Аустрији добро функционисала. Али је то била само једна од комбинација заједничке заставе, која се није одржала. У извештају Дворској војној канцеларији стоји да је она само «пропонирана» (употребљена је латинска

2) Бугарска емиграција у Румунији била је предложила 1867 оснивање једног заједничког Српско-бугарског царства. У њеном Програму је тачка 4 гласила: «Застава народна биће састављена из застava српске и бугарске.» Срби су тада већ скоро три деценија имали своју заставу, мислим да је Бугари још нису имали.

То је предложио један комитет бугарских емиграната, свакако са приволом српских кругова, 14 јануара 1867 (на Савин-дан).

Почетком априла исте године одржана је скупштина изасланика из разних крајева Бугарске, такође у Букурешту, где је направљен Протокол, чија је тачка 4 овако била прецизирана: »Народно знамење (застава) новом царству треба да је једно и да се преставља знацима за оба народа. » Како су то замишљали, тешко је погодити. (Подаци из књиге Јован М. Јовановић, Јужна Србија од краја XVIII века до Ослобођења. Збирка: Српски народ у XIX веку? Београд с. а.).

реч, не немачка), али је интересантно објашњење које се предложеној застави даје.

У међувремену су чињени пројекти за нову заставу укупне државе, и ту је свако могао да учествује. Вероватно је о томе говорено било и на Крфу. Крајем 1918 разни предлози су допирали са свих страна, од којих су неки били интересантни (други знатно мање). Ја их слабо и знам. Један се ипак не може мимоићи а да се не спомене овде, с обзиром на лице од кога потиче. Кад је требало установити заједничку заставу за целу државу, пок. Никола Пашић је предлагао да остану старе заставе српска и хрватска. Српска да се вије у земљи, а хрватска на лађама на мору. Једно интересантно гледиште које ипак није могло да се одржи.³⁾ У Југославији је победило гледиште исто што је било у Србији: да само једна заставка симболише и државу и народ, да се вије на суву и на води, да важи у војсци и на «цивином сектору.» То је интересантно: држава је била тројна а њено обележје јединствено (не грб, али бар заставка). И то је бар нешто мало утрло пут доцнијој јединственој Југославији. За једну заставу су били сви. Али за какву?

Пошто су све националне компоненте Југославије имале заставе истих боја само различито поређених, то није могло бити сумње да ће се те три боје пренети и на нову државу. Пошто су даље све три компоненте имале заставе са хоризонтално нанизаним бојама, то је такав низ боја узет и за заједничку заставу.

Али којим редом? Пошто је то морала бити нова заставка, није се смео узети ред боја ма које од три компоненте. Изабран је онда ред плаво-бело-црвено (одозго доле). То је обрнута боја хрватске заставе.

Извесно време у новој држави народ је ипак вешао које хоће националне заставе; Срби углавном српску. **Тек постепено је почела да се намеће заставка плаво-бело-црвена, која је у седници Министарског савета од 28 фебруара 1919 проглашена за државну заставу** (али је Југославија већ постојала правно три месеца а фактички четири).

3) Не могу да се сетим где сам овај податак нашао, али мислим поуздано да сам га читао у написима д-ра Божидара Пурића о Николи Пашићу, који су излазили у наставцима у чикашкој «Слободи.»

Но ни тада нису одма престале све националне заставе. И на самом Двору, у кући Крсмановића на Теразијама, вила се још у јесен 1919, кад сам ја дошао у Београд, српска краљевска застава. Она је у негде у току 1920 замењена југословенском.

У Београду дуго нису знали каква је југословенска застава, па су многи вешали хрватску заставу место ње.

Видовдански устав је реципирао одлуку Министарског савета од 28 фебруара 1919 (члан 2 алинеја 5), а то је у истоветној формулацији преузео после и тзв. Александров или Септембарски устав од 3 септембра 1931. Његова друга алинеја члана 2 гласи: «Државна застава је плаво-бело-црвена тробојка у водоравном положају према усправном копљу.»

Ради се о материјалној а не формалној рецепцији устава, тако да је одлука Мин. савета из 1919 важила и у вануставној периоди од 6 јануара 1929 до 3 септембра 1931. Али, кад су уставни били на снази, материја се није могла мењати не само решењима Мин. савета, него ни обичним законима.

У ствари, ништа се није мењало за цело време постојања Прве Југославије: застава је увек била иста; кад је промењено име државе, застава је остала иста (грб је незнатно мењан).

Али је интересантно да се застава сад зове државна, док се у Србији обележавала као народна. У Краљевини СХС није се могла прогласити народном, јер су народи имали своје посебне заставе, а кад је проглашена Југославија и донет на брзину један у сваком погледу рђав устав, то је било заборављено променити.

Разумљива је ствар да је до прогласа Југославије (3 октобра 1929, Законом о подели Краљевине на управна подручја) било слободно истицати и вејати «племенске» заставе. Тек од јесени 1929 то се ограничава. Закон о празницима од 27 септембра те године наређује да се «у дане државних празника могу на зградама истицати само државне заставе.» До тада, свак, је могао на приватним зградама да истиче заставу коју хоће док су, наравно, државна надлештва и државне зграде морале да истичу «државну заставу.» То није било нарочито прописано, али то проистиче из појма **државне**

заставе. Тај закон је статуирао општу обавезу истицања застава у варошима и варошицама ва «државне празнике», док је у другим местима било обавезно истицање тих дана само на зградама у којима су се налазила државна надлештва или установе. (§ 9). Ова обавеза истицања застава није била ни нормална ни целисходна: истицање застава од приватних лица и на приватним становима има само онда смисла ако је спонтано. Принудно истицање застава или ма каквих сличних знакова замагљује односе а једновремено ограничује слободу грађана.

Само недељу дана иза поменутог Закона дошао је цитирани Закон о подели на управна подручја, који је забранио употребу ма које заставе сем државне. Његов § 29 је гласно: «Од дана ступања на снагу овог Закона могу се уопште истицати и носити само државне заставе.» Обавеза из претходног Закона је остала, надошла је само забрана «племенских» застава и у друге дане, а не само државне празнике. То је била привремена сахрана српске заставе (поред осталих).

Величина и облик државне заставе нису били прописани; чим су боје поређане редом предвиђеним Уставом, то је била државна застава, без обзира да ли је у питању нека мала трака или барјак највећих димензија. Свака је означавала исто и имала једнаку кривично-правну заштиту (§ 99 Кривичног законика).

Посебни прописи су постојали о заставама на лађама, и то у Закону о заставама на ратним, трговачким и приватним бродовима од 28 фебруара 1922.

1924 године је донета Уредба о заставама војске Краљевине Југославије. Војна застава је истоветна са општом државном заставом, бар што се боја тиче (имала је, канда, неке амблеме на средњој боји). Но све до 1930 године нису новообразовани пукови имали своје заставе (пешадиски и коњички пукови, по традицији српске војске), док су пукови који су постојали још у Србији задржали били своје старе, славом и ордењем овенчане заставе. 6 септембра 1930 добили су сви пешадиски и коњички пукови нове заставе, а старе српске су депоноване у задужбини Краља Петра на Опленцу. Данас су обичан музејски експонат.

У књизи «Грбови, заставе, други државни амблеми и званични знаци Краљевине Југославије» изашлој у Београду 1936 (на основу једне међународне конвенције) објављена је и **Краљева стандарта** са овим објашњењем: «Краљева стандарта претставља државну заставу са бордуром, коју сачињавају троуглови обојени бело, плаво и црвено. На застави, у средини, двоглави бели орао са круном и штитом из грба Краљевског дома; на врху има круну.»

IV

Српска застава није била у првој Југославији сасвим угушена и сахрањена захваљујући само Српско-православној цркви и њеним отечатвеним првосвештеницима. Црква је по својим аутономним прописима имала своју посебну заставу: црвено-плавобелу са златним крстом и огњилима. Државне власти су покушале биле од јесени 1929 да је не дозволе, али је отпор јерархије и целог Српског народа био велик, и државна власт је морала да попусти. Попуштала је постепено, али никад сасвим. Најпре је било одлучено, једним расписом Министра правде и да се та застава може вити само на Патријаршеској цркви и патријарховој резиденцији. Доцније је дозвољено да ту заставу истичу све српскоправославне цркве (богомоље) о празницима (што треба да значи кад се врши богослужење), али поред државне заставе (којој се мора дати истакнутије место). Сем цркава, нико други није смео употребљавати и јавно истицати ту заставу, па чак ни домови парохиски или парохиска звања.

У томе су се састојала споменута ограничења. Ипак су иноверци сматрали употребу заставе Српско-православне цркве и при самим богомољама као повреду начела једнакости (и вера и грађана). Они су само донекле имали право. Јер друге цркве нису имале своје националне заставе, и нико није сметао да истичу при својим црквама тзв. Папинску заставу која важи као њихова верска застава (то би била застава са белим пољем и папским тијаром). С друге стране није било лако забранити Србима оне привилегије које су у Аустро-угарској уживали. Ипак ова одредба није допринела верском миру у земљи из чега се још једанпут види колико је тешко у једној хетерогеној земљи, као што је Југославија, очувати српска национална обележја.

V

Овде је, сасвим детаљно, приказано правно стање у погледу застава Краљевине Југославије. Сви су скоро подаци узети из књиге: Л. М. Костић, Коментар Устава Краљевине Југославије (Југословенско уставно право), Београд 1934, стр. 9-11.

Али фактичко стање је одударало од правног, и што смо временски ишли даље, дискрепација је била све већа. Било би, разуме се, нереално и нетачно кад не бисмо приказали и праксу која је одударала од правних прописа, која их је чак вређала. Већи део земље је био лојалан и испуњавао законске обавезе. Али је мањи део тим више био демонстрирао против ових прописа и овог егализирања. Ево какав је вид имало фактично стање.

Срби су свуда, по целој Југославији, прихватили ту наредбу и повиновали су јој се, иако не увек радо и вољно. Ренитенције је било, колико ја знам, само у Боки, где се ни под коју цену није хтела жртвовати српска застава и примити југословенска. Један детаљ о томе ја сам навео у књизи I Србија или Југославија стр. 108. С муком су Срби Бокељи пристали да на својим црквама вешају «хрватску бандијеру», иако обрнуту, но напослетку је и то примљено, али тек кад је дозвољена била српска црквена застава. Отада су сви Срби у Југославији вили само државну југословенску заставу, и српска деца нису знала како српска застава изгледа.

Словенци су такође лојално истицали само државну заставу. Хрвати само у почетку. Што се ишло даље, и што су Срби и Словенци више напуштали своје посебне националне амблеме, то су Хрвати све више истицали своје. Напослетку, осим на државним зградама, нигде се у крајевима где Хрвати живе није више вила југословенска застава већ само хрватска, и то махом при њиховим националним свечаностима које су добивале антисрпски карактер.

Декретовано јединство није могло ни овде да има успеха. У Београду се све до 1939, за скоро пуних 20 година, није видео српски барјак. Тек после «Споразума» од августа 1939 почеше и у Београду да вешају на приватним кућама српске заставе при народним и државним празницима. Али у веома малом опсегу. Један мој друг из задарске гимназије и семинарије, професоркатицета у Београду (Доброта), ишао је једном таквом приликом

кроз цео Београд, сав одушевљен што опет види српску заставу, и набројио их нешто 36! И то је са поносом истицао.

Кад је установљена Бановина Хрватска, хрватска застава је легализирана тамо као једина застава; југословенска се једва могла да назире у већим градовима на војним командама и малом броју општедржавних надлештава. Да ли је «легелизација» извршена формалним законом одн. уредбом са законском снагом, није нам познато. Јер је то спадало у аутономни делокруг Бановине, чији правни прописи нису публиковани ван њене области. Колико ја знам, ипак, нису у том погледу донете неке одредбе, већ је само *via facti*, застава хрватског народа уведена као заставе Хрватске бановине. Пошто је то била истовремено и застава «области» (под том речју хрватска правна терминологија разуме власт), то није било препреке да се свуда уводи, истиче и развија. Тако је и било, Срби и Словенци су, са малим изузецима остали верни државној застави. Мањине су је истицале по нужди, да не кажем по претњи (јер сваки, логично, више воли своја национална обележја него туђа, а југословенска су била свакоме туђе).

VI

За време окупације Србије, српска застава се несметано вила. Окупатор није уопште тражио да се игде вије немачка застава код цивилних власти и лица, нити се такав и један једини пример могао видети. (Друкчије је било код Италијана, како кажу.).

До доласка на власт поч. Ђен. Недића није се нигде у Србији вила никаква застава, нити је икоме била до тога; од тада се стално на згради Народне скупштине, и дању и ноћу, вијала огромна српска застава, а вероватно и по провинцији.

И војни одреди формиран под Окупацијом за борбу против комунизма, уколико су уопште имали неку заставу, имали су српску. Ово важи и за Српску државну стражу и за Српски добровољачки корпус. Али то важи и за покрет Ђен. Михаиловића, који се борио под називом «Југословенска војска у Отаџбини.»

Као доказ навешћемо прво за Србију један допис у листу »Српска борба« (Чикаго) од Славољуба Д. Тодоровића, који сам за себе каже да је био цело време рата на терену у четничким одредима сем осам месеци које је провео у Немачкој као интернирац и одатле опет побегао четницима. У свом допису под насловом «Српски четници или Југословенска војска», у броју 405 поменутог листа од 1 октобра 1959 стоји:

«Видео сам, пролазећи преко многих терена, сусрећући разне јединице наше војске, заставе скоро свих јединица наше војске. **И нигде нисам видео друге заставе, него само српске.**

Да смо се за Југославију борили — заставе би биле југословенске.

Да смо у својим редовима имали Хрвате или Словенце — заставе би биле југословенске.

Како није било ни једно ни друго — **заставе су биле само и искључиво српске...»**

«Али, ја позивам овиме све и свакога да **докаже супротно моме тврђењу:**

1) Да је било која јединица четничка имала другу заставу осим српске...»

Ја сам се обратио и четничким војводама Доброславу Јевђевићу и Момчилу Ђујићу да ме они извести о заставама које су употребљаване у њиховим одредима и на територији која је била под њиховом влашћу.

Војвода Јевђевић је одговорио 23 септембра 1959 веома кратко:

«Што се тиче заставе молим Вас, **никад у јединицама Источне Босне и Херцеговине, где сам ја командовао, нити у јединицама мојим у Словенији, није било југословенске заставе.** Ратне заставе су биле код сваке јединице четничке црне са мртвачком главом и српске. То за људе са терена нема омила ни писати, јер они друкчије не могу ни замислити.»

Војвода Ђујић ми није ни одговорио на питања. Међутим, ја сам још давно читао (ако се не варам, у Американском Србобрану, док је у њему још

било нешто за читање) како су из појединих места одреди Динарске дивизије истерали Хрвате и одма се вејала српска застава. Било је веома лепих описа, али их ја нисам сачувао (не мислићи икад да ћу о томе писати).

У последњем рату се дакле нигде у српским пределима није вила југословенска застава, већ само српска или четничка.

VII

Изгледа да су и бивши «југословенски» заробљеници у Немачкој (у ствари скоро искључиво српски заробљеници) после ослобођења од стране Савезника своје платнене манифестације изражавали српском заставом гдегод је то било могуће. Тако читам у збирци «Заробљеничких и других приповедака» г. мајора Драгослава Драгутиновића једну од њих под насловом «Мајор Милан»: Један Циганин свирач, иначе редов у резерви, облачи кришом одело са инсигнијама мајора и иде у неки други крај Немачке да се види са својим братом. Њега не нађе, али набаса на неке српске војнике. Ови, одушевљени што виде после толико времена свога официра, и то вишег официра, зову га у логор да га почасте. Све је у логору било свечано и на све се мислило. Између осталог «на једину зидану зграду, где је раније била лагерска команда, истакнута је огромна српска застава, коју је још првих дана по ослобођењу сашила Немица Фрида, ћерка Живорадовог газде, код кога је радио на имању пуне три године.»

Све ово што је у једној причи описао мајор Драгутиновић спада несумњиво у сферу реалности. Тако је било у том логору и можда у многим другим.

У то доба, 1945 и следеће две-три године нико други од Срба у Европи није ни могао да своја национална осведочења манифестује него бивши заробљеници. Онима у земљи то је било ускраћено, цивилисте у логорима нису смели ни да мисле на тако шта; њима је било главно да спасу живот ако могу. И они једини који су смели да заставама изражавају своју националну исповест, то се чинили српским заставама.

Тек доцније, кад су напустили логоре, и кад су пали под окриље патентираних Југословена, многи су почели да пропевају југословенство.

Било је покушаја (нпр. у Енглеској) да се при јавним манифестацијама истакне југословенска застава; махом су четници из западних српских крајева то осујећивали.

Амерички Срби, који су између ратова били попримили не само југословенску државну идеју, већ и југословенску идеологију, све су то напустили чувши о хрватским злочинима. Вратили су се Српству и српским знамењима. Васпоставили су и васкрсли српску заставу, ону исту коју се вејали до 1920 и под којом су се сакупљали као добровољци за Србију и Црну Гору. Бацили су туђе и узели опет своје, постидевши се што су икад своје рођено напуштали.

Ја сам био 1958 у Америци на Видовданским прославама. И у Ниагара Фелсу, и у Чикагу, и у Либертвилу, и у Детроиту итд., свуда сам виђао само и искључиво српске заставе. У Детроиту, на митингу Дражиног дана, и кокарде, које су важиле као улазница, биле су у српским бојама. Нигде нисам видео ни трага од југословенске заставе.

Видим и после тога, нпр. ових дана, како је ношена испред поворке која учествује на освећењу језера на Шејнланду: с једне стране српска, с друге америчка застава. Обе репрезентанти и весници слободе.

VIII

У земљи (данашњој Југославији) укупна застава је југословенска са петокраком звездом на средини. Али и све републике имају своје заставе. Две од њих имају српску заставу: Србија и Црна Гора, опет са петокраким звездама.

Ипак се те заставе сасвим ретко истичу. Ја на сликама видим само државне заставе (нпр. у Нишу 22 нов. 1959 приликом отварања пута Ниш-Параћин). Зазорно је вешати и истицати «републичку заставу.» А затим, **те заставе су денационализоване, изгубиле су национални а добиле регионални карактер.** Јер Србин из Босне, из Далмације, из Лике и Баније не сме да истиче српску заставу, чак ни са петокраком звездом. У том погледу Срби су запостављени више него у Аустро-Угарској (узевши у обзир да трећина Срба живи ван Србије).

XI ЗАКЉУЧНО О СРПСКОЈ ЗАСТАВИ

I

Од своје појаве на историској позорници и од свог доласка на Балкан, Срби су употребљавали знамења која данас обележавамо као заставе. И туђа и своја, и импровизирана и замишљена као трајна, разних боја, разних облика, разних фигура. Али тек у првој половини XIX века, кад је ослобођена Србија која је потом морала да ослобађа цео Српски народ, јавила се права, истинска, чисто српска и само српска застава. Застава црвено-плаво-бела.

Ова застава је веома мало, и само посредно, базирала на прошлости. Прошлост није строго везивала, већ само давала индикације за вишеструка решења или, боље рећи, за једно од многих решења.

Кад су решавали о своме платненом знамењу, о знамењу које се вије (вихори), Срби из прве половине прошлог века су имали у прошлости један лабилан путоказ, а никако тачно одређену руту. Према томе, српска застава од 1839, или просто **Српска застава** (јер друге српске заставе нема и није било) не почива на старосрпском континуитету. Просто зато што јединстване и несумњиве српске заставе није до тада ни било, а појава триколоре у свим земљама, која је тада славила свој триумф, кидала је са прошлошћу и тамо где је она била несумњива.

Ред боја и начин њиховог слагања који је примљен од Срба није био унапред одређен, није био неминован, није био једини могућ. Давала се нова застава и, мада је она донекле базирала на традицији, није била предестинирана. Могла је да буде и нека друга, са друкчије поређаним бојама, па ипак не би била лабавије усвојена и мање цењена. Та застава је била инаугурисана, нова, декретирана, од власти препоручена. Она није претстављала, кад је установљена, символ прошлости, већ символ независности и слободе, да после постане символ свесрпског јединства.

II

Али је једна ствар ипак интересантна. У време кад су стваране тробојнице и кад је већина њих имала комбинацију од три једнаке боје, српска застава је, колико сам ја могао установити, била искључиво српска. То се за друге

заставе не може рећи. Обрнута од српске је била и руска и словеначка у исти мах; хрватску заставу су имале још неке државе, па је и данас имају Холандија и Парагвај; југословенску заставу нпр. федерална јединица Шлезвиг-Холштајн у Немачкој, раније Мекленбург, у вертикалном правцу Француска итд.

Боје усвојене од Срба нема нико други сем њих. То није никаква посебна част, још мање заслуга оних који су је пројектовали одн. предложили. Али то је један знак више специфичности српског вијајућег знамена. Оно је само њихово, српско. Тим је некако својскије, милије. И, кадгод се у свету наиђе на хоризонтално поређане боје црвену, плаву и белу, нема сумње да се ради о некој српској манифестацији. Јер Срби ниским не деле та знамења.

III

Заставе су симболи држава с којима се после поједини народи изједначују: нпр. Француска република и француски народ. У мултинационалним државама, као што је била Аустро-Угарска, могу и поједини народи, у **оквиру државе, да имају** своју заставу (тако нпр. хрватски, чешки, итд.).

Срби су у том погледу чинили још један изузетак који није имао аналагije: **њихова застава је била есенцијално народна и није водила рачуна о границима држава.** Имали су је као званичан национални символ две државе: Србија и Црна Гора. Имала ју је и држава у стварању, државни фрагменат, Српска Војводина. Имала ју је Српско-православна црква као аутономна установа у Угарској. (Опет веома редак, а можда и јединствен случај, да држава и црква имају исте амблеме, и то црква која знатно прелази оквир државе).

Усвојили су је сви Срби свуда по свету, и где су били слободни, и где су били поробљени, и где су били привремени емигранти (нпр. у Америци итд.). Ни у једном делу света где Срби живе нису српску заставу ни комбиновали с неком другом, нису је уплетали у неку другу, већ такву каква је признавали за своју и јавно истицали. Потпуно једнаку у свим деловима Српства и под свим властима, својим и туђим.

Нико није хтео међу Србима да се својим симболима по ма чему одалечи а камоли да се сасвим разликује од осталих Срба. Ништа није нашем човеку пре Првог рата, у доба државне подвојености, годило и импонирало као изједначити се, «поистоветовати се» са свим осталим Србима по свету. И ништа му није било теже и зазорније него кад га било ко диференцира од осталих Срба.

Једно од средстава српске идентификације била је српска застава, бар у другој половини XIX века и почетком овог. Она је ту своју улогу успешно и часно извршила.

Српски народ, раније издељен и разбијен у више држава, имао је много заједничког што је манифестовало и одржало његово јединство. Језик је то био пре свега, онда народне песме, вера, слава и тсл. Али и застава, која је, истина, новијег датума, али из оног времена кад они други фактори нису били сами у стању да српско јединство одрже. А затим, усвајањем државне српске заставе за своју националну хтели су Срби из поробљених земаља показати да желе бити и сами српски грађани, да желе уједињење у земљи где је њихово национално знамење идентично са државним знамењем, где су народ и држава једно.

IV

Још једну особину има српска застава веома ретку ако не и јединствену у Европи. Она је била не само барјак свих Срба, већ једини њихов барјак. Никаквог другог Срби нису имали.

Да ово приметим и, после саопштим, дала ми је прилику Швајцарска држава у којој живим. Тамо постоји заједничка швајцарска застава (бео крст на црвеном пољу). Али, поред ње, и сви кантони одн. полукантони имају своју заставу. То је њих 25. Затим, свака општина има своју заставу, око 3000 њих. Преко три хмљаде платнених симбола у једној малој земљи. И свака аспирира на поштовање, оданост, приврженост. Колико је то могуће постићи, то је друго питање.

Овако множење застава у крајњој линији обесвећује ону главчу, заједничку, државну. Под заставом се треба борити, за њу треба мрети, сваки

напад на њу светити. То се не може постићи кад је застава више. Ако неко скине општинску заставу, или је згази, или плуне на њу, нећемо га ваљда убити. Али се то може десити ако неко поступи овако са нашом националном заставом. — Истицање застава иза којих не стоји и њено ванредно поштовање и готовост на њену одбрану, не презајући ни од смрти, одузима застави уопште њен првобитан смисао.

Ми Срби као да смо водили о томе рачуна, па нисмо своју националну заставу ниједном другом замењивали, допуњавали, модифицирали. Застава нам је била једна као што нам је и колективан дух био један.

У другим државама, нарочито Средње Европе, није тај случај. Видели смо Швајцарску.

Слично је било у Италији, а можда је још и данас. Такође у Немачкој, где је свака држава (а у време пре Наполеона било их је око 300), имала своју заставу; затим градови, еснафи, универзитетске дружине итсл. Опет на хиљаде застава.

Тако је било и у Аустрији до 1918. Чак су и «краљевине» Хрватска, Славонија и Далмација имале свака своје посебне заставе, које нису биле истоветне са хрватском народном тробојницом.

Срби, међутим, од појаве њихове заједничке заставе, никад нису имали неку другу заставу: никакве покрајине, никакве самоуправне власти, никакве корпорације итсл.

У иностранству, код старих војска, као нпр. пруске, аустриске итд., сваки пук је имао своју заставу често по бојама различиту од других. У Србији је сва војска имала само једну, општу српску заставу.¹⁾ У њој су застава давале

1) И у Србији је постојао један обичај који ја нисам у иностранству запазио: ни у Швајцарској, ни у Аустрији, ни у Немачкој, тамо где сам дуже живео. То је да се скидањем шешира или капе поздравља застава војних одреда при пролазу. То није био пропис, никаквим актом то није било наређено; па ипак је свет то поштовао у самом козмополитском Београду. Ретко је ко демонстративно то изоставио. Ова пракса је прешла била и на југословенску заставу коју је ишла испред одреда војске. И ја сам је поздрављао сваки пут кад је поред мене прошла, јер нисам веровао да ће нам толико срама донети.

пуковима (коњичким и пешадиским), који у борби наступају компактно (док се артиљерија придоделује другим родовима војске, и великим делом је непомична). Сви су пукови имали исте заставе. Па чак и алајбарјак црногорски, који је обележавао јединство војске, имао је српске народне боје. И то је био јединствен случај у свету: да војске двеју држава имају иста вијајућа обележја!

Србија није имала поморску флоту, али је имала речну. И ту је застава била једнака «сувоземној», јер друге није било нити је смело бити. Међутим, многе државе имају друкчију поморску, друкчију државну мирнодопску, друкчију ратну заставу. Код Срба је она била увек и свуда иста.

V

Српска застава служила нам је као стег и знамење само један непун век, један десети део српске националне историје. Па ипак за то недуго време ми смо се били сродили с њом, приљубили уз њу, сврстали под њу, патили заједно с њом и триумфовали заједно с њом. Заиста, наша новија национална историја не може се одвојити од српске заставе. Ова је репрезентовала, сликовито изражавала целокупност српску, и сва се новија српска историја развијала: *In hoc signo*.

Настала је, сасвим случајно, онда кад су настале прве тробојнице уопште. Настала је у тек обновљеној, али парцијелној Србији, као знак српског васкрса и српске солидарности. (Други национални знаци нису настали у Србији, нпр. грб и писмо, јер они нису инкорпорисали покличе за слободу и државно јединство). И трајала је док је трајала Србија. Србија није никад имала неко друго вијајуће обележје. А остало Српство, као што рекох, поводило се за Србијом.

Да у многим државама ова пракса поздрављања војне заставе није постојала, разумљиво је око ратне заставе нису истоветне са државном заставом. Али је у Швајцарској та застава истоветна, па ипак је нико не поздравља при «мимоходу.» Српска пракса је била знак страхопоштовања и привржености своје националном символу.

Да је она била палацион Српства, види се и по тома, што је све пошло наопако кад је она забачена и замењена другом. Она је некако пратила и симболизирала судбину Српства.

Она је била гањана и проscribeвана онда кад су сви Срби били скоро стављени ван закона у бившој Аустро-Угарској тј. за време Првог светског рата. Код кога би се нашло и најмање парченце српске заставе био је осуђен на смрт. Непријатељи су се бојали те заставе; доказ више о њеној магичној моћи.

Кад су, у јесен 1915, покорене Србија и Црна Гора, ова застава је била и на њиховим територијама забрањена (једнако као и српско писмо, ћирилица). Ни на једном пределу српског етничког подручја није се смела вити. Али се вила у Грчкој, где се прибирала српска војска и где су војне заставе биле пренете, и вила се у Америци, где су и даље под њеним окриљем купљени српски добровољци. Она се само померила и склонила била, да после бучније и ефикасније изађе на површину.

За време II светског рата Срби су убијани од Хрвата само зато што су Срби, а да се негде наша српска застава убили би Хрвати не само сву децу, већ све живо бар у радијусу од десет километара.

Но и славу смо доживљавали кроз Српску заставу и са њом. Доста је евоцираги Куманово, Битољ, Брегалницу, Цер, Суворор, Кајмакчалан, Добро Поље итд. Никад ниједан српски знак није се поносније и гордије вијао него наша Тробојница друге деценије овог века. Ни под каквим знамењем нисмо постигли више славе и части!

Па и за време последњег рата Срби стављени ван закона у оном руглу од државе «Хрватске» увидели су да само под својим старим националним амблемом могу да спасу преостале животе и част. И развили су тај амблем, тај српски барјак, под који су се сјатиле десетине хиљада голих, босих, гладних, ван закона стављених српских људи. Ови су опет показали чуда од јунаштва, чуда која увек евоцира и производи црвено-плаво-бела тробојница. А кад је неки део територије био одузет животињској власти Хрвата, спољно обележје је опет претстављала застава Слободе, застава Часте. Застава Победе: Српска застава.

Под њом и са њом Српски народ ће опет наћи себе!

VI

Због свега овога, Срби не смеју никад напустити своју заставу, српску заставу. Ми је морамо поштовати и љубити ништа мање него онда кад је она обележавала моћ и славу. И онда је била наша застава као што је и данас. Српски је народ није никад слободно и својеволјно напустио, нити ће то учинити ако је свестан себе.

Приврженошћу својој застави, ми манифестујемо приврженост своме роду, својој нацији, својој земљи. Јер српска застава је одувек била застава и народа српског и земље српске, символ српског јединства.

Оданошћу тој застави ми испољавамо оданост свима онима који су за Српство изгинули. А тих је било превише последњих сто година.

Као и наши преци у изгнанству 1916, и ми у српској застави видимо претстављену Отаџбину. Она нам је само кроз заставу приступачна, и, клањајући се тој застави, одајући јој почаст, ми то чинимо једновремено свим припадницима свога рода, бившим и садашњим, који су у тој застави светињу гледали, нарочито оним који су за њу гинули.

Застава нам илустрира Отаџбину, она ју супституише, она је замењује. Отуда српска застава има за нас далеко већи значај него да смо у земљи. Она је, та застава, наша земља, док се истинској земљи не повратимо. Као што је то тако лепо опевао Јован Дуђић на Крфу 1916.

Променити заставу значи исто што и променити народност, а то чини само народ без традиција, без историје, без славе! Свак то може пре да чини него Србин!

Осећа то инстинктивно наш прости човек, наш бивши војник, наш избегли сељак. И он далеко мање и далеко теже мења заставу него наш грађанин и «интелектуалац.» Он јој је много више одан и веран.

И не једанпут ми га прилискујемо како певуши, још увек тихо и пригушено, да одјекне једном громко, наду у боље дане, у слободу, у

повратак кући. Он зна да тога нема без боја, без напора, без суза, без крви. Зато је та нада његова, дочаравање лепше будућности, изражено стиховима:

Бој се бије, крв се лије,
Застава се српска вије,
За слободу — Србије !!!

Застава српска нам је и нада, то нам је пут, кроз који ћемо постићи Домовину. Потребан је бој, не може се избећи крв, али све уз заставу, са заставом, која нам обелодањује циљ, указује правац, улива наду, пружа заштиту и гарантује успех.

Ох, како бисмо без ње сироти били, неоријентисани, несједињени. Било бисмо руља, а не народ. Били бисмо хорда која се без заставе шуња, како је опет Дучић исказао. Срби то никад нису били.

Ми знамо како наша застава изгледа; преци су нам је носили. Наша визија дочарава само места где ће се она лепршати и попришта на којима ће морати да своју стару славу афирмира.

Барјактару, спремај барјак,
Хајд' у свети бој!

САДРЖАЈ

Предговор.....	2
I. О заставама уопште.....	6
II. Заставе у средњевековној српској држави.....	16
III. Под туђим знамењима.....	23
IV. Хајдучки барјаци и заставе под Турцима.....	32
V. Знамења у Црној Гори под владикама.....	42
VI. Заставе у устанцима за ослобођење Србије.....	52
VII. Застава обновљене Србије: СРПСКА ЗАСТАВА.....	67
VIII. Српска застава у Бечкој ћесаровини.....	77
IX. Заставе Кнежевине Црне Горе.....	95
X. Од 1918 наовамо	99
XI. Закључно о српској застави.....	112

Средином 1959 године изашла је из штампе

II КЊИГА

СРБИЈА ИЛИ ЈУГОСЛАВИЈА

Од проф. Лазе М. Костића

У тој књизи се специјално говори о данашњем федералном уређењу Југославије, објашњавају сви правни и политички термини у вези с тим, одмерава свака федерална јединица према својој снази и уделу у савезу, према своме ставу и држању у односу на Српство, расправља се положај Српства у сваком другом евентуалном југославенском савезу. Математски је прорачуната судбина Српства у Југославији.

У том погледу ова књига пребацује све што је досад са српске стране написано и у земљи и у иностранству, и пре и после Рата.

Књига је огромна по обиму, има преко 200 страна најзбивенијег текста (као 400 страна у другим књигама), а стоји ипак само два долара. Може се наручити код штампарије која ју је публиковала:

The Canadian Srbobran
175 Barons Ave. N., Hamilton, Ont., Canada.